

Єфіменко Геннадій (Київ)

**За лаштунками комісії зі з'ясування взаємовідносин між
РСФРР та УСРР (січень–травень 1922 р.)**

"Російська демократія закінчується там, де починається українське питання", — цей вислів Володимира Винниченка чітко відображав суть українсько-російських відносин на початку ХХ століття. Це визначення повною мірою стосувалося і взаємин між радянськими Україною та Росією. Для значної частини правлячої верхівки РСФРР та російського суспільства загалом було характерним небажання визнавати окремішність України, її право на самостійне ухвалення важливих для неї рішень. Подібні погляди, що включають в себе формальне визнання та фактичне заперечення права українців на власну державність, стали визначальним чинником у ставленні більшовицького керівництва до України.

Утворення української радянської державності було вимушеним кроком Кремля. Після Лютневої революції більшовицьке керівництво проголосило гасло про право націй на самовизначення. Використовуючи це гасло, більшовики змогли захопити владу в національних окраїнах колишньої Російської імперії. Розуміння важливості національного чинника в революції змушувало їх дотримуватися певної національної форми своєї влади у різних "національних окраїнах", і, перш за все, в Україні.

В умовах "воєнного комунізму" різниця між формою та змістом у взаєминах УСРР та РСФРР значною мірою нівелювалася надзвичайними обставинами. Але з початком непу і до утворення СРСР, який надав існуючому централізму наднаціональну форму, суперечність між змістом та формою у стосунках Кремля з Україною почала виявлятися з новою силою. Це питання з різних причин недостатньо висвітлювалося істориками. Тому дослідження взаємин формально незалежних УСРР та РСФРР напередодні утворення СРСР є актуальним з історичної точки зору: існує потреба ліквідувати "білі плями". Однак не меншою мірою дослідження цієї теми є актуальним і для сьогодення взагалі — розуміння плюсів та мінусів тогочасних відносин може допомогти подолати нинішні негаразди у сучасних стосунках з Росією або завадити їх поглибленню.

1. Потреба зміни "версії Кремля"

Завершальний етап перетворення підконтрольних Кремлю територій на Союз Радянських Соціалістичних Республік завжди користувався увагою істориків. В радянській історіографії ключовою була теза про завершення наприкінці 1922 р. тривалого і добровільного процесу об'єднання незалежних радянських держав. Мовляв, спочатку радянські

республіки, що утворилися після розпаду Російської імперії, здобули незалежність, тобто "роз'єдналися", а потім вже розпочався процес об'єднання, що отримав своє логічне завершення в створенні СРСР. Ця схема була зафіксована як канон у відомому творі "Історія ВКП(б): короткий курс", написаному під безпосереднім керівництвом Сталіна¹. Вона ставила за мету продемонструвати головну відмінність СРСР від Російської імперії: добровільність входження до Радянського Союзу національних республік. Не менш важливою була теза про допомогу Кремля усім народам, що входили до складу СРСР.

Найбільш важливою відмінністю історіографії "розвинутого сталінізму" від більш пізньої радянської історіографії була заувага про помилковість намірів "вождя народів" автономізувати ті радянські республіки, що до 1922 р. не входили до складу РСФРР². В деяких працях навіть допускалася теоретична можливість того, що "диктатура пролетаріату" необов'язково повинна була мати своїм наслідком об'єднання у федеративну державу³. При цьому залишалися майже недоторканими усі сталінські звинувачення щодо прихильників надання в рамках СРСР більшого суверенітету республікам, насамперед це стосувалося грузинських та українських "націонал-ухильників". Загалом же у радянський період дослідження національного питання, у тому числі і взаємин УСРР з Кремлем, зводилося, за словами активної учасниці цього історіографічного процесу Лариси Нагорної, до "апологетики на адресу радянської національної політики"⁴.

Ставлення до "націонал-ухильників" початку 1920-х рр. почало змінюватися лише в останні три–чотири роки існування СРСР. Цей поворот став логічним наслідком внутрішньополітичної ситуації кінця 1980-х років. Українські історики в останні роки існування Радянського Союзу та в перші роки незалежності України приділяли чимало уваги проблемі утворення СРСР. Насамперед досліджувалася діяльність ключової фігури УСРР 1919–1923 рр. — керівника українського Раднаркому Християна Раковського⁵, якого було реабілітовано у лютому 1988 р. Зокрема, аналізувалися останні місяці його перебування в Україні⁶. Але сама історія взаємин між радянською Україною та більшовицьким центром у 1917-1922 рр. і надалі розглядалася як поступальний шлях від відокремленості до об'єднання, вінцем якого й став СРСР. Датовані 1922 р. сталінські плани "автономізації" і надалі розглядалися як наміри ліквідувати реально існуючі повноваження республік, тоді як діяльність того ж Раковського — як спроба ці повноваження зберегти. Тобто частково змінилися лише оцінки, але схема створення СРСР, яку умовно можна назвати "версією Кремля", змінена не була.

В подальших дослідженнях українських істориків зроблено вагомий крок уперед. Став правилом наголос на відмінності форми і змісту радянської державності, що знайшло свій відбиток і в довідкових виданнях. Наприклад, в "Енциклопедії історії України" мета сталінської автономізації радянських республік визначена як "зменшення розриву між реально низьким і конституційно високим політичним статусом національних республік". При цьому вказується, що завдяки диктатурі РКП(б) "сукупність радянських держав фактично являла собою централізовану унітарну країну без назви"⁷. Такі висновки є логічним наслідком неупередженого аналізу ситуації початку 1920-х рр. та оцінок ситуації частиною тогочасного керівництва УСРР. Так, зокрема, Микола Скрипник на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. наголошував, що при правильному теоретичному вирішенні "ми практично в національному питанні тупцюємо на місці" та закликав "в області національного питання поставити грань, повести різку боротьбу і практичну роботу провести, нарешті, відповідно до схвалюваних нами тез!"⁸.

Та все-таки увага українських істориків була зосереджена на періоді кінця 1922 – першої половині 1923 р., тобто на завершальному етапі створення СРСР. Недостатньо враховувалася та обставина, що увесь 1922 р., а не лише його друга половина, був періодом пошуків такої форми організації відносин Кремля з договірними республіками і, насамперед, з Україною, яка не суперечила б їх змісту.

Нині вже добре з'ясовано ті особливості формування СРСР, що постали внаслідок створення 11 серпня 1922 р. комісії оргбюро ЦК РКП(б) на чолі із Йосипом Сталіним з розробки відносин РСФРР з радянськими республіками. Окрім аналізу самого сталінського плану автономізації, дослідники звертали увагу на поспішність Сталіна у цьому питанні, на фактичне ігнорування ним позиції ряду республік, на роль Раковського та на втручання Леніна. Однак поза межами наукового інтересу істориків залишався напрацьований до серпня 1922 р. досвід у договірному оформленні взаємин УСРР та центру.

Йдеться насамперед про причини утворення та роботу іншої комісії ЦК РКП(б) — українсько-російської, яку очолював Михайло Фрунзе. Про необхідність створення такої комісії керівництво радянської України заговорило ще на початку 1922 р., а діяла вона у травні–липні 1922 р. Основною її метою було конституювання порядку взаємин між УСРР та РСФРР, причому увага зверталася передусім на господарчі наркомати.

Передумови створення та діяльність комісії аналізувалися у монографії Софії Якубовської⁹. Однак це дослідження побачило світ в 1960 р., коли в умовах відлиги ідеологічний контроль був хоча й послаблений, але не знятий. Існуюча залежність історичної науки від настанов ЦК КПРС

значно звузила фактологічну базу дослідження, зумовила обмеженість аналізу дійових осіб. Тому серед членів комісії було названо лише тих осіб, які не зазнали репресій чи звинувачень в "ухилах" — Михайла Фрунзе, Дмитра Мануїльського та Йосипа Сталіна. У праці проаналізовані далеко не всі рішення комісії, не розглянуто ряд ключових суперечностей між керівництвом УСРР та Кремлем, що й призвели до її утворення. У деяких інших працях, приміром у статтях В. Пентковської та Б. Манеліса, монографіях Бориса Бабія та Всеволода Куріцина роботі комісії приділялося менше уваги, але була наведена прихована у Якубовській частині фрази з постанови політбюро ЦК РКП(б), у якій наголошувалося: "Ніякої зміни у відносинах РСФРР та УСРР у розумінні відміни чи зменшення незалежності Української республіки... не відбулося"¹⁰.

Особливості політичної ситуації кінця 1950-х – початку 1960-х років зумовили специфіку монографії Бориса Бабія. З одного боку, в його праці чимало говориться про небезпеку "великодержавного шовінізму", — такі зауваги не були характерними для попереднього та наступного періодів радянської історіографії. І поряд з цим значно більше, порівняно з працями російських істориків, було надано місця критиці "українського націоналізму". Приміром, Микола Скрипник, ім'я якого все-таки зустрічається у праці, згадується виключно у контексті його "вузької національної обмеженості"¹¹. Натомість автор "забуває" про Скрипника при аналізі діяльності різного роду комісій та зібрань, у роботі яких брали участь "незаплямовані" діячі: Дмитро Курський, Михайло Фрунзе, Михайло Владимирський, Дмитро Мануїльський¹². Це стосується і наведеного у монографії персонального складу комісії по з'ясуванню відносин між республіками, яка була утворена 11 травня 1922 р.: Миколу Скрипника, котрий був її секретарем, не згадано.

Подібне ставлення зберігалося і у подальших дослідженнях. Про те, що стосувалося передумов створення та діяльності комісії, згадувалося переважно в працях з історії права. Та навіть там її історія представлена якоюсь "безособистісною". Так, наприклад, в монографії Валерія Чеховича йдеться або про "комісію ЦК РКП(б)", або як "комісію під головуванням М. Фрунзе"¹³. Цікаво, що у цьому дослідженні серед її членів не названий не лише М. Скрипник, а й Й. Сталін та Л. Каменев. І якщо про Скрипника взагалі таки йдеться у цій книзі (офіційно він не був репресований, про нього навіть дозволялося писати у роки "відлиги"), то така ключова у взаєминах РСФРР та УСРР фігура як Михайло Полоз, керівник Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР, ігнорувалася цілком. Він, як колишній боротьбист, вважався беззаперечним націоналістом.

В українській пострадянській історіографії з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР в першій половині 1922 р. уваги майже не приділяється. Якщо звернутися до наукових праць подібної тематики, то виявиться, що Лариса Марценюк у дослідженні, присвяченому політичному статусу України, зовсім не аналізує це питання¹⁴. Валерій Чехович обмежився згадкою про комісію як таку, робота якої "вже не раз аналізувалася в історико-правовій літературі"¹⁵. Навіть Валерій Солдатенко, який, на перший погляд, ретельно проаналізував біографію Миколи Скрипника, жодним словом не згадує ні комісію, ні роль в ній Скрипника¹⁶. Зрозуміло, що в працях загального характеру про цю сторінку української історії теж не йдеться. Такий стан речей можна пояснити насамперед тим, що після здобуття незалежності України увага українських істориків у дослідженні історії першої третини ХХ ст. була повернута до вивчення заборонених раніше тем, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою. До їх переліку питання про створення СРСР не входило.

Сучасний стан наукової розробки проблеми зумовив написання даної статті. Залишаючи на подальше опрацювання аналіз діяльності самої комісії по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР, автор у цій праці ставить за мету дослідити причини та цілі її створення. Для досягнення мети треба вирішити ряд завдань. По-перше, слід визначити вплив нової економічної політики на зміну акцентів у взаєминах Кремля та УСРР. По-друге, простежити основні лінії суперечностей у взаєминах на початку 1922 р. При цьому особливої уваги потребує ставлення до проблеми тих осіб, від яких залежало її вирішення. По-третє, потрібно з'ясувати ті засади, на яких була створена 11 травня 1922 р. комісія по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР.

2. "Надо было дать больше самостоятельности украинским органам"

Радянська Україна з початку свого існування знаходилася під жорстким контролем центру. Економічні мотиви відгравали провідну роль у формуванні надцентралізованої структури управління державою. Незважаючи на формальну державність та наявність реальної автономії в національно-культурній сфері, саме в роки першого комуністичного штурму, який отримав у радянській історіографії назву "воєнного комунізму", централізація управління сягнула свого апогею. Негативний (для кремлівського централізму) досвід доволі ліберального ставлення до керівництва радянської України перших місяців 1918 р. та катастрофа більшовицько-радянської влади 1919 року зумовили недовірливе ставлення Кремля до надання українським керівникам реальних

повноважень. Такий підхід викликав невдоволення в Україні навіть серед супротивників задекларованого в програмі РКП(б) "права націй на самовизначення". Зокрема, Георгій Пятаков та Андрій Бубнов у датованому початком лютого 1920 р. зверненні до ЦК РКП(б) категорично не погоджувалися із здійснюваною Кремлем політикою, згідно якої "Україна не повинна мати міцного комуністичного центру; ні радянського, ні партійного"¹⁷. При цьому вони наголошували: "В період 1918–19 років **не було навіть ознак** сепаратистських тенденцій в керівному центрі КПУ у сенсі непокори ЦК РКП або створення не лише формально, але й **матеріально незалежної УСРР**"¹⁸ (курсив авт.).

Про бодай якоюсь мірою "матеріально незалежну УСРР" не могло бути й мови під час апогею "воєнного комунізму" у 1920 – на початку 1921 р. Усі важелі впливу були в Кремлі. Приміром, в Україні не існувало свого наркомату фінансів, а уповноважений наркомфін РСФРР, що діяв в Україні, хоча й мав на той час подвійне підпорядкування (РНК УСРР та наркому фінансів РСФРР), але насправді його посада була простою фікцією. Адже, як висловився на травневій 1922 р. сесії ВУЦВК заступник голови президії Української ради народного господарства (УРНГ) Володимир Ксандров, "в умовах старої економічної політики Уповнаркомфін був органом, що постачав грошові знаки, як наркомпрод був органом, що постачає продовольство"¹⁹.

На відміну від збирання продовольства, друк грошових знаків не потребував важких зусиль. Розпорядження про використання грошових знаків виходили з того керівного центру, де ухвалювали рішення їх масово друкувати. Зрозуміло, що саме інтереси центру враховувалися в першу чергу. До початку непу в компартійному керівництві вважалося нормою розуміння ролі грошей, висловлене одним з авторів програми РКП(б) Євгеном Преображенським, за яким "соціалістичне господарство буде мати можливість отримувати частину продукції дрібнобуржуазного виробництва шляхом випуску папірців, приєднуючи кожен рік по нулю чи більше номінальної вартості своїх паперових грошей"²⁰. Якщо ж зауважити, що "в період від 18 до 21 р. на рубль дивилися лише як на доволі зручне і таке, що піддається знешкодженню джерело фінансування революції"²¹, то стає зрозумілим: про українські інтереси не йшлося.

Усвідомлення ігнорування українських потреб існувало серед українських компартійних керівників і в 1920 – на початку 1921 р. Воно лише посилювалося з початком непу. Нова економічна політика змусила все підраховувати. Вона призвела до того, що, як, зауважив в травні 1922 р. Володимир Ксандров, наркомфін "з органу постачання перетворюється в орган господарчий"²². Українські урядовці дедалі виразніше бачили визиск України. Оскільки при цьому Кремль покладав на них відповідальність за

становище в Україні, то вони почали вимагати прав та повноважень. Існуюча у роки воєнного комунізму надцентралізація виявилася обтяжливою та неефективною. Тому на початку 1922 р., коли неп лише починав набирати оберти, гостро постало питання: як розвиватися далі?

Зумовлене обставинами непу звернення до економічних важелів в управлінні країною та усвідомлення у зв'язку з цим керівництвом УСРР економічних потреб України ще 1921 р. спричинило ряд організаційних кроків з формування цілісного бачення економічних інтересів республіки та відстоювання їх перед Кремлем. Постановою ВУЦВК 15 червня 1921 р. було призначено Представника УСРР в Раді Праці та Оборони (РПО) РСФРР та в плановій комісії при наркоматі фінансів РСФРР²³. Ним став Михайло Полоз, який на час призначення був одним із 13 членів Президії ВУЦВК та членом колегії Української ради народного господарства (УРНГ)²⁴. Розширюючи повноваження представництва УСРР в РПО РСФРР та в економічних наркоматах РСФРР, ВУЦВК 14 вересня 1921 року ухвалив положення "Про повноважного представника УСРР у справах господарчого будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР". Повноважний представник УСРР мав організувати управління, штатний розпис посад якого, а також кошторис та персональний склад затверджував РНК УСРР²⁵. Він наділявся широкими правами, фактично через нього мали вестися будь-які зносини між економічними наркоматами УСРР та РСФРР, включно із контролем над тими працівниками українських наркоматів, що прибували для узгодження своїх питань в Москву. Ця висока посада залишилася за Михайлом Полозом.

Окрім відстоювання українських інтересів безпосередньо в Москві, керівництво УСРР зніціювало видання ряду постанов вищих органів влади УСРР, з допомогою яких воно намагалися захистити інтереси України. 20 вересня 1921 р. за підписом голови УРНГ Власа Чубаря видається розпорядження такого змісту:

1. Всі зносини відділів Головного Управління і Губраднаргоспів з центром РНК РСФРР мають здійснюватися виключно через президію УРНГ.
2. Губраднаргоспи не повинні виконувати розпорядження наркоматів РСФРР, якщо ці розпорядження не санкціоновані Президією Уккранаргоспу.
3. У випадку безпосереднього надсилання розпоряджень вони приймаються лише до відома"²⁶.

Ця постанова захищала єдність і цілісність економіки України. А вже 24 вересня, тобто через 4 дні після названого розпорядження Чубаря, ВУЦВК ухвалив подібну постанову, яка стосувалася більш широкого кола взаємин Кремля та України. Йшлося про порядок надання на території УСРР чинності рішенням ВЦВК — формально вищого (у період між з'їздами рад) органу влади РСФРР: "Встановити, що постанови ВЦВК

РСФРР, що реєструються для поширення на Україну, до затвердження їх ВУЦВК мають проходити через Малий та Великий Раднарком" УСРР²⁷. Якщо навіть постанови ВЦВК, до якого з 1920 р. входили і представники України, не визнавалися українським керівництвом документами прямої дії, то такого права за іншими владними органами РСФРР вони не вбачали і поготів.

Разом зі спробами законодавчого відстоювання економічних інтересів УСРР у взаєминах з Кремлем українські владні органи ухвалили ряд внутрішньоукраїнських рішень, спрямованих на взяття під контроль української економіки та відстоювання її цілісності. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 28 вересня 1921 р. "з метою об'єднання, систематичного узгодження, планомірного керівництва, регулювання та контролювання роботи економічних наркоматів УСРР та Уповнаркоматів РСФРР, як у процесі напрацювання загального господарського плану, так і його виконання" було утворено Українську Економічну Раду (УЕР)²⁸. Цей орган був підпорядкований РНК та ВУЦВК з одного боку, а з іншого — Раді Праці та Оборони (РПО) РСФРР. Цією ж постановою засновувалася "Українська Загальнопланова Господарча Комісія (Укрдержплан)" (саме така назва виписана у постанові), яка спочатку отримала статус постійної комісії при УЕР і була по відношенню до неї "органом дорадчим і допоміжним"²⁹. Серед наданих УЕР прав було призупинення на території України дії постанов та розпоряджень об'єднаних наркоматів РСФРР³⁰. Тобто йшлося вже не лише про УРНГ, а й інші наркомати. Зауважимо, що такого права не мала Українська рада трудової армії (Укррадтрудоарм), на місці якої фактично й постала УЕР. Та й сам Укррадтрудоарм, навіть після значних змін згідно нового положення від 26 жовтня 1920 р., був створений постановою РНК РСФРР, а не ВУЦВК та РНК УСРР³¹.

Названі кроки української влади чітко свідчать: ініціатива змін формату взаємин УСРР та Кремля виходила з України. На це, як на українське досягнення, недвозначно вказував голова РНК УСРР на VI конференції КП(б)У, що відбулася у грудні 1921 р: *"Надо было дать больше самостоятельности украинским органам, поскольку речь идет об объединенных комиссариатах, главным образом потому, что другие органы комиссариатов являются самостоятельными. Для них это было необходимо. Нужно сказать, что за истекший год мы в этой области получили серьезные практические результаты"*³². Серед практичних результатів Х. Раковський згадав процес розробки федеральної конституції, у якому Україну представляв М. Скрипник, вже названу нами роботу М. Полоза, діяльність представників України в наркоматах освіти та закордонних справ РСФРР, відкриття "широкого поля діяльності" для Зовнішторгу України тощо³³. Особливим досягненням Раковський назвав *"намечение новых правил справедливого распределения денежных*

*ресурсов федерации", в результате чего мало вирішитися питання "о получении гораздо больших средств, чем мы имели до сих пор", а все фінансування здійснюватися через українські управлінські органи*³⁴.

Логічним наслідком таких кроків стала зміна ставлення до ролі наркомату фінансів у розвитку держави. Якщо, як це визнавалося у постанові ВУЦВК від 4 січня 1922 р., до 1921 р. "у всіх радянських установах і підприємствах стверджувався погляд на діяльність Уповноваженого Народного Комісаріату Фінансів як на діяльність установи, що значною мірою віджила своє і підлягає ліквідації", то з початком непу ситуація змінилася кардинально: відтепер уповнаркомфін "в загальному рядку державних установ має виконувати одне з найважливіших завдань"³⁵. Підвищення ролі цього відомства спонукало українську владу вимагати більше автономності та повноважень для уповнаркомфіну РСФРР в УСРР.

На засіданні 24 січня 1922 р., зауваживши на "недосилці об'єднаним наркоматам на січень місяць грошової готівки на перекриття відкритих по бюджету кредитів", РНК УСРР поставила за мету "добитися створення самостійного бюджету УСРР, який би охоплював як об'єднані, так і необ'єднані комісаріати"³⁶. Українські урядовці наполягали на виділенні Україні певної частки від бюджету РСФРР і хотіли, щоб ці кошти автоматично надсилалися наркоматом фінансів в Україну³⁷. На цьому ж засіданні РНК УСРР було ухвалено резолюцію, у якій зазначалася необхідність перегляду рішень, ухвалених 8 січня 1922 р. в Москві на нараді з питання про об'єднання економічної політики союзних радянських республік. Уряд України запропонував розділити ухвалені тези на дві частини — декларативну ("за" об'єднання), яку залишити без змін, та практичну, у якій передбачалося б "надання окремим Республікам можливості широко використовувати місцеві господарчі ресурси для найкращого задоволення місцевих потреб"³⁸. Вимоги компартійно-радянського керівництва України щодо паритетного фінансування УСРР та РСФРР та надання можливості самостійного господарювання і надалі займали чільне місце у взаєминах радянської України з Кремлем. Це стало однією з основних причин утворення комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню відносин між наркоматами УСРР та РСФРР.

3. Погляд Кремля на законодавчі повноваження УСРР

Суперечність у фінансових питаннях була всеохопною за масштабом, бо стосувалася тією чи іншою мірою не лише наркомату фінансів, а й інших наркоматів, які центр недофінансовував. Але в інших сферах існували, так би мовити, "власні", непов'язані із фінансуванням, проблеми. Ніде конфлікт не зайшов так далеко, як у суперечці між РСФРР

та УСРР навколо передачі органів робітничо-селянської інспекції (РСІ) залізничного транспорту та паливної РСІ Донбасу з підпорядкування наркомату РСІ УСРР до наркомату РСІ РСФРР. Конфлікт, основою якого теж стали економічні інтереси, вийшов далеко за межі відносин по радянській лінії. 10 лютого 1922 р. стався винятковий випадок у взаєминах між більшовицьким центром та підлеглою йому обласною компартійною організацією: ЦК РКП(б) виніс догану Центральному комітету КП(б)У за "невиконання постанови політбюро ЦК від першого грудня" стосовно підлеглості та підзвітності РСІ Донбасу* наркомату РСІ РСФРР³⁹. Ігнорування постанов вищих компартійних органів було надзвичайно рідкісним явищем в РКП(б). Причини та наслідки цієї "позаштатної" ситуації варто розглянути детально.

18 та 25 жовтня 1921 р. Президія ВЦВК ухвалила рішення про передачу РСІ залізничного транспорту та паливної інспекції Донбасу із підпорядкування РСІ УСРР до РСІ РСФРР. 11 листопада політбюро ЦК КП(б)У розглянуло протест проти такого рішення виконуючого обов'язки наркому РСІ УСРР Бориса Штернберга. В ухваленому рішенні наголошувалося: "Враховуючи необхідність безпосередньої інформації та спостереження за роботою транспорту Донецького басейну для центральних органів УСРР внаслідок тісного взаємозв'язку питань палива та транспорту з усім господарчим будівництвом УСРР, постанову ВЦВК про передачу РСІ Донбасу та залізничного РСІ в підпорядкування РСІ РСФРР від 18 та 25 жовтня не запроваджувати. Прохати ЦК РКП відмінити через ВЦВК вказану постанову, запропонувати Наркомату РСІ УСРР виробити форму угоди з наркоматом РСІ РСФРР з метою тіснішого контакту та використання матеріалів роботи РСІ по Донбасу та залізницям для потреб Наркомату РСІ РСФРР"⁴⁰.

Постанову політбюро ЦК КП(б)У продублювали 13 листопада РНК УСРР та 23 листопада — ВУЦВК. Аргументацію було суттєво доповнено. Так, у постанові ВУЦВК спочатку нагадувалося про українську радянську державність: "Маючи на увазі, що 1. На Україні існують самостійні вищі органи влади — Центральний Виконавчий Комітет, Рада Народних Комісарів та Українська Економічна Рада; 2. На Україні, згідно постанови IV З'їзду Рад, існує самостійний Наркомат Робітничої Інспекції". Потім

* Тут і надалі при вживанні терміну "РСІ Донбасу" матиметься на увазі саме паливна інспекція Донбасу, передача якої до ведення наркомату РСІ РСФРР мотивувалася безпосереднім підпорядкуванням кам'яновугільної промисловості Кремлю. Органи наркомату РСІ УСРР та РСФРР були побудовані за адміністративно-виробничим принципом, тож інспекція інших сфер виробництва та управління залишалася за наркоматом РСІ УСРР і навіть питання про зміну підпорядкованості не порушувалося.

йшлося про названу вище в рішенні політбюро ЦК КП(б)У важливість РСІ для господарського будівництва України. При цьому спростовувався основний аргумент ВЦВК на користь підпорядкування РСІ російським органам влади: "Паливна інспекція НКРСІ Донбасу інспектує не лише ЦПКП (*Центральне правління кам'яновугільної промисловості — авт.*) (підпорядковане Москві), але й всі інші види гірничої промисловості, в тому числі й Комісію з використання дрібної кам'яновугільної промисловості та соледобування та ін. Оскільки існує тісний зв'язок між усіма видами гірничої справи, це не дозволяє відокремити ЦПКП як підзвітну одиницю з підпорядкуванням її Москві у відношенні контролю". Закінчувалася постанова майже ідентично з ухвалою політбюро ЦК КП(б)У — "просити ВЦВК відмінити свої постанови від 18 та 25 жовтня"⁴¹.

Після рішень українських владних органів своє слово сказало політбюро ЦК РКП(б). 1 грудня 1921 р. на вечірньому засіданні воно розглянуло питання "Про передачу РСІ Донбасу і залізничного транспорту в підпорядкування НК РСІ РСФРР"⁴². Рішення ВЦВК було підтверджене⁴³. Після цього минуло майже два місяці, а ситуація не змінилася: українські органи влади так і не виконали постанови політбюро ЦК РКП(б). 30 січня 1922 р. рішення про передачу паливної РСІ Донбасу та РСІ залізничного транспорту в підпорядкування РСІ РСФРР ухвалило оргбюро ЦК РКП(б)⁴⁴.

З огляду на суворий централізм у РКП(б), здавалося б, питання не мало більше поставати. Однак пленум ЦК КП(б)У 3 лютого 1922 р. знову ухвалив рішення про необхідність відстоювати українське підпорядкування паливної РСІ Донбасу. У резолюції пленуму ЦК КП(б)У "Про промислове становище Донбасу" (замовчаний у зібранні рішень пленумів та з'їздів ЦК КП(б)У⁴⁵), а потім і телеграмі до ЦК РКП(б) з цього приводу підкреслювалося: "Підлеглість інспекції РСФРР суперечить постанові про покладання відповідальності за стан промисловості на КП(б)У, і тому прохаємо питання переглянути"⁴⁶. Відповіддю було вже назване рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 10 лютого 1922 р. з винесенням догани за невиконання рішень вищих компартійних органів. 13 лютого політбюро ЦК КП(б)У цю постанову "прийняло до виконання", але доручило "членам ЦК РКП т. Петровському, Раковському, Фрунзе та Чубарю поставити питання на пленумі ЦК РКП, наполягаючи на думці ЦК КП(б)У"⁴⁷. Наполягти не вийшло — і вже 1 березня 1922 р. небажане для українців рішення про перепідпорядкування паливної інспекції РСІ Донбасу РСІ РСФРР змушений був ухвалити ВУЦВК⁴⁸.

Бачимо, що лише неповний перелік офіційних постанов з цього питання зайняв чимало місця. Однак у ході його розгляду на поверхню вплив цілий ряд питань, що потребували негайного вирішення. Головним було визначення взаємовідносин між центральними органами влади

РСФРР та УСРР. Представники обох сторін з початком непу почали усвідомлювати потребу зближення форми та змісту таких відносин, але суть проблем та шляхи їх вирішення бачилися по-різному. Для керівництва УСРР найголовнішим було вирішення завдань по економічному відродженню України, ефективним засобом якого воно вбачало надання значного обсягу прав та повноважень республіканським органам влади. Це дало б змогу виявляти та ефективно використовувати місцеву ініціативу. Кремль більш за все побоювався відокремлення України, тому для центру головною була небезпека "*самостийних тенденцій*"* в компартійному керівництві України.

Термін "*самостийність*", смислове наповнення якого в пропагандистській літературі далеко не відповідало тому, що є у тлумачному словнику, не випадково взято в лапки. У тогочасній компартійній риторичі, яка й до цього часу поширена серед частини української суспільства, дефініція "*самостийність*" мала своє, відмінне від мовного тлумачення її україномовного аналога ("*самостійність*") значення. "*Самостийність*" не просто не була тотожною їй, здавалося б, російськомовному варіанту "*самостоятельность*", а й іноді вживалася як його антонім. Українські урядовці, навіть в цитованих вже нами постановках, всіляко відстоювали "*самостоятельность*" України і водночас категорично не погоджувалися зі звинуваченнями у "*самостийності*". Справа в тому, що дефініція "*самостийність*" вживалася як синонім терміну "буржуазний націоналіст", "петлюрівець" і ототожнювалася, як в січні 1922 р. висловився Дмитро Лебідь, з тими, хто "тричі продавали себе оптом і вроздріб всім, хто більше дасть"⁴⁹.

Бориса Штернберга, який з 16 липня 1921 р. працював виконуючим обов'язки наркома Робітничо-селянської інспекції (після переходу Скрипника на посаду наркома внутрішніх справ⁵⁰), на початку лютого 1922 р. викликали до Москви, щоб розібратися з причинами невиконання ним постанов ВЦВК, політбюро та оргбюро ЦК РКП(б). Додатковою причиною виклику було те, що він, керуючись названими постановами українських владних органів, заважав члену колегії наркомату РСІ РСФРР Петру Кобозеву здійснювати інспекцію в Донбасі. Розмова на підвищених тонах відбулася на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 10 лютого 1922 р. За її результатами ЦК КП(б)У отримало догану від ЦК РКП(б).

На оргбюро ЦК РКП(б) окрім Штернберга доповідав і Кобозєв. Його співдоповідь повернула розмову в більш широке русло — на засіданні

* Курсив автора. Цей термін та похідні від нього взяті в лапки написані російською мовою.

почали обговорюватися взаємини між державними органами влади РСФРР та УСРР взагалі. Не знайомий з українськими реаліями діяч, який будь-які прояви національної автономії вважав за ворожі більшовицькій владі, був вкрай неприємно здивований наявним в українських діячів розумінням власних повноважень. Його реакція на узаконене органами влади УСРР право змінювати постанови ВЦВК була відверто негативною. Розпитавши у приватній розмові Штернберга про його бачення взаємин між республіками, на оргбюро Кобозев представив погляди Штернберга та ЦК КП(б)У взагалі як "*самостийницькие*". Кобозев, зокрема, звинуватив керівників УСРР у тому, що вони "не зацікавлені в популяризації імен товаришів Леніна та Калініна, а тому вважають за доцільне під декретами РСФРР, зареєстрованими в Україні, підписувати імена Раковського та Петровського"⁵¹. Формально основою такого звинувачення стала та обставина, що після змін постанов ВЦВК та РНК РСФРР, які були викликані особливими умовами України, в декретах справді дедалі частіше ставилися прізвища українських керівників.

Після таких звинувачень Кобозева, якого ще в радянські часи В. Куріцин згадував серед діячів, які "цілковито ігнорували національні моменти в державному будівництві"^{52*}, Штернберг виступив з аргументованим запереченням. Він вказав на "перебріхування" Кобозевим їх приватних розмов та довів, що своїми діями просто послідовно виконував рішення компартійно-радянського керівництва України. На підтвердження своїх слів український урядовець згадав вже названі нами постанови. Додатковим аргументом на користь Штернберга стала відправлена 9 лютого з Харкова до Москви телеграма за підписом Д. Мануїльського, в якій наголошувалося: "Ставимо до відома, що Штернберг діяв на основі постанови ЦК КПУ про підпорядкування РСІ Донбасу УСРР"⁵³. Враховуючи це, на оргбюро, за словам Штернберга, "звинувачення мене в невиконанні постанов політбюро перетворилося в питання про невиконання політбюро ЦК КП(б)У постанов політбюро ЦК РКП"⁵⁴. І далі, після пояснень головного "робсільнспектора України",

* У листопаді 1922 р, перебуваючи на посаді голови Ради міністрів Далекосхідної республіки (ДР), Кобозев виступав навіть не за автономізацію, а за цілковите злиття усіх республік з РСФРР, тобто ліквідацію будь-яких ознак державності та проти врахування національних особливостей в державному будівництві (див "Правда, 2 листопада 1922 р). Можливо, саме великодержавницька позиція у конфлікті з Україною і спонукала Сталіна, під керівництвом якого відбувалося засідання оргбюро 10 лютого 1922 р., сприяти призначенню Кобозева на посаду керівника уряду ДР. Це припущення впливає з цілковитої тотожності (якщо вірити Штернбергу) позицій Сталіна та Кобозева на аналізованому нами засіданні оргбюро. Кобозев, до речі, не був репресований і помер в 1941 р.

"фактично обговорення питання йшло в площині загальних суджень та оцінки дій ЦК КПУ не лише з цього питання, а й взагалі більш детально з питань взаємовідносин УСРР та РСФРР"⁵⁵.

Штернбергу було задано багато питань. З них, за словами виконуючого обов'язки наркома РСІ УСРР, виявилось, що "оргбюро ЦК РКП не має чіткого уявлення про практику, що склалася у цій сфері"⁵⁶. Далі у зверненні до ЦК КП(б)У Штернберг підкреслив: "ЦК РКП розуміє реєстрацію законів в Україні, ймовірно, як автоматичне та обов'язкове про нумерування штемпелем та номером України. Оргбюро також вважає, що жоден мандат Московський не може бути відмінений чи змінений органами УСРР"⁵⁷. Останнє речення особливо важливе для розуміння тих змін, що відбувалися у взаєминах УСРР з центром. З нього випливає, що "обов'язковість" усіх рішень Кремля для України сприймалася в центрі як само собою зрозуміла річ. Для центральних органів влади у такому погляді нічого нового не було — інше вони сприймали за вияви петлюрівської "самостійності". Новими у даній ситуації були вимоги України щодо права на зміну законів. Іншими словами, саме Україна протягом другої половини 1921 – початку 1922 рр. здійснювала спроби здобути реальні права, а не Кремль почав ці права "урізати". І той факт, що такі права, начебто, були прописані у існуючих на той час законах, не має вводити в оману дослідника: форма не відповідала змісту.

4. Спроби Кремля узаконити безправність українських органів влади

Слова Штернберга про ставлення Кремля до проходження законів в Україні та трактування центром російсько-українських відносин повністю підтверджуються іншою сюжетною лінією. Вище вже згадувалося про постанови ВУЦВК та УРНГ щодо дії указів центральних органів на території України. Однак в Кремлі на ці постанови не зважали і надалі посилали на місця свої розпорядження. Тому 17 січня 1922 р. РНК УСРР звернувся до ВЦВК з пропозицією, щоб той зробив зауваження об'єднаним комісаріатам щодо недотримання ними існуючого законодавства. Український уряд наполягав, щоб ВЦВК виправив недоліки та вимагав від російського уряду та наркомату юстиції РСФРР дотримуватися прав України. Наголошувалося, що це недотримання полягало в тому, що декрети РСФРР в межах УСРР, за свідченням цих наркоматів, вводилися у дію без підтвердження їх РНК УСРР⁵⁸.

Звернення українського Раднаркому не залишилося без уваги. На засіданні Президії ВЦВК від 30 січня 1922 р. пунктом четвертим було поставлено питання "Про порядок проходження декретів РСФРР по об'єднаним комісаріатам України". Президія ВЦВК передала його на розгляд наркомату юстиції РСФРР з тим, щоб пізніше ухвалити з цього

приводу постанову⁵⁹. 10 лютого 1922 р. наркомат юстиції РСФРР, очолюваний Дмитром Курським, виніс досить своєрідний вердикт. Витлумачивши пункт третій Союзного робітничче-селянського договору між РСФРР та УСРР від 28 листопада 1920 р., де йшлося про об'єднання семи комісаріатів, фактично як їх "приєднання", Курський у відповіді на звернення ВЦВК підкреслив: "Немає необхідності в кожному окремому випадку з названих питань спеціальної згоди Українських законодавчих органів"⁶⁰. Від імені наркомату юстиції він запропонував наступний порядок проходження законодавства в УСРР:

"1. Усі декрети та постанови ВЦВК, що стосуються виключно відання об'єднаних наркоматів, згідно п. 3. Російсько-Українського договору від 28 грудня 1920 р. автоматично розповсюджуються на територію УСРР та сповіщаються до відома РНК УСРР;

2. Усі декрети та постанови ВЦВК, що стосуються в цілому або частково сфери необ'єднаних наркоматів, стають в Україні дійсними лише після реєстрації їх ВУЦВК або РНК УСРР"⁶¹.

Такий висновок цілковито суперечив як переконанням керівництва УСРР, так і ухваленій V Всеукраїнським з'їздом рад (лютий–березень 1921 р.) постанові з цього приводу. У ній, зокрема, наголошувалося на необхідності конкретизації взаємин між наркоматами, в результаті чого "внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів" мав бути досягнутий "на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками"⁶². З висновку ж російського наркомату юстиції випливало, що ні про яку рівність не могло бути мови.

Цей документ було передано Повноважному представнику УСРР в РСФРР Михайлу Полозу, який 15 лютого відправив до Харкова телеграму такого змісту: "В четвер ввечері в Малому Раднаркомі поставлене питання про проходження декрету про об'єднані комісаріати. Наркомат юстиції дав свій висновок, суть якого полягає, що "постанова українського Раднаркому, яка забороняє усім об'єднаним комісаріатам [виконувати] декрети РСФРР без їх візування Українським Раднаркомом, є неправильна". Далі Полоз називав ті позиції російської сторони, які ми вже процитували та просив вказівок, як діяти йому далі. Відповідь він просив дати терміново, оскільки телеграму давав у середу вранці"⁶³.

Бачимо, що Полоз цілком адекватно і без будь-яких емоцій передав відомості про перебіг подій та можливі наслідки. В майбутньому, якщо нічого не змінювалося б, таке зближення суті і змісту взаємин закінчилося б ліквідацією навіть формального права українських органів влади на законодавчі функції.

Подібна перспектива неабияк схвилювала українське компартійне керівництво. Зауваги Полоза про те, що це питання буде розглядатися на

Малому Раднаркомі, тобто виноситися на попередній розгляд, немовби не були почуті. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У в п'ятницю, 17 лютого, було ухвалено рішення, в якому говорилося: "Запропонувати т. Полозу негайно повідомити точний текст декрету Раднаркому РСФРР про взаємовідносини між наркоматами РСФРР та УСРР. Доручити тов. Фрунзе з'єднатися з ЦК на предмет вияснення питання — чи санкціонований вказаний декрет політбюро ЦК РКП"⁶⁴. Наступного дня телеграма із запитом про точний текст декрету була направлена до Полоза⁶⁵. Той знову повторив зміст, зауваживши, що на засіданні Малого РНК 16 лютого це питання було відкладене на 27 лютого і українській стороні доручено подати свій варіант проекту закону. Водночас він нагадав, що вже просив Фрунзе та Мануїльського вислати бажаний для УСРР проект декрету⁶⁶.

Заспокоївшись і зрозумівши, що йдеться не про рішення вищих органів влади, а про ініціативу дорадчого органу, яким був Малий РНК, Мануїльський 1 березня 1922 р. від імені ЦК КП(б)У надіслав таку відповідь Полозу: "Ніякого контрпроекту висувати не слід. Оскільки питання про взаємовідносини УСРР та РСФРР є питання політичне, яке не може вирішуватися без постанови відповідної політичної установи, жодний Малий Раднарком вирішувати його без санкції політбюро ЦК РКП(б) не може. А, наскільки мені відомо, такого питання в порядку денному Політбюро ЦК РКП не стояло. Тому Вам слід у випадку винесення такого питання зняти його для спільного обговорення Політбюро ЦК РКП з представниками нашого ЦК"⁶⁷. Втім, незважаючи на спад напруги, сама спроба "узаконити" такий порядок взаємин, за яким республіканські органи не мали жодних прав, занепокоїла керівництво України.

Таке занепокоєння значно підсилювалося тим, що інформація Полоза була не першою у ряду свідчень ігнорування прав України як окремої республіки. Лише за січень–лютий простежується ще декілька ліній такого роду конфліктів. Серед них слід згадати повне ігнорування центром Всеукраїнської кооперативної спілки⁶⁸, наміри ВЦВК РСФРР без участі ВУЦВК здійснити зміни в адмінподілі УСРР⁶⁹, спроби підпорядкувати собі утворене в 1921 р. Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ)⁷⁰ тощо. І все це поряд з ігноруванням Кремлем фінансово-економічних потреб України, при якому становлення нової економічної політики у межах всієї більшовицької держави без назви відбувалося значною мірою за український рахунок.

Про ступінь врахування центром інтересів та повноважень України свідчить приклад зі спробою змінити адмінподіл в УСРР. Вирішити це питання в центрі збиралися без України. Повідомити про рішення збиралися, мабуть, вже після його ухвалення. Про ці наміри українське

керівництво дізналося випадково. Фелікс Кон, який був членом ВЦВК від України, 21 січня телеграфував з Москви до Харкова: "Передбачається перекроювання українських губерній. **На засіданні Президії ВЦВК відстояв участь в комісії представника України.** Терміново повідомте Президію, кого уповноважуєте"⁷¹ (*курсив авт.*). Вжито в телеграмі "відстояв" було типовим для характеристики взаємин двох республік: значна частина діячів Кремля не вбачали за Україною ніякої "окремішності", а тому формально незалежній державі доводилося "відстоювати" навіть дозвіл брати участь у вирішенні її долі.

Виявилося однак, що сам факт постановки питання на Президії ВЦВК обурило політбюро ЦК КП(б)У. У відповідь воно 23 січня ухвалило таке рішення: "1. Вважати, що формально питання про перекроювання губерній має бути вирішено Українським ЦВК; 2. По суті, не заперечуючи проти злиття окремих повітів, вважати перекроювання губерній недоцільним"⁷². Іншими словами — вибачай, але голоблі завертай. Схожі за тональністю рішення ухвалювалися і в інших випадках: українське керівництво вбачало вихід із ситуації у наповненні існуючих державницьких форм УСРР реальним змістом.

У центрі на це не зважали. Комісія ВЦВК по районуванню була утворена і невдовзі представила своє бачення змін в адмінподілі, згідно яких Україну планувалося розділити за "економічним" принципом. Тези були надіслані Полозу, який вже 7 лютого 1922 р. висловив відверто негативну реакцію української сторони: "Вважаємо, що Орієнтовний Проект Комісії ВЦВК, що має на увазі розділ України на 2 райони /області/, не має шансів до ухвалення відповідними українськими органами, оскільки це недоцільно ні з економічної, ні з політично точки зору. Можна припустити, що після опрацювання питання в цілому у вищевказаному порядку, Україна буде розбита на дещо більшу кількість районів із збереженням Адміністративно-Господарської єдності України в цілому"⁷³. Позиція Полоза цілком адекватно відображала ставлення керівництва УСРР до економічного районування. Врешті все закінчилося саме так, як він і передбачав у своєму зверненні до Комісії ВЦВК. Однак відстояти українську точку зору вдалося не відразу, і значну роль у цьому відіграла саме комісія ЦК РКП(б) по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами РСФРР та УСРР.

На українсько-російські відносини вплинула й складна ситуація в Донбасі. Широкого розголосу наприкінці 1921 – на початку 1922 р. набув конфлікт із Георгієм Пятаковим, головою ЦПКП Донбасу, яке підпорядковувалося Кремлю. Пятаков наскільки відверто нехтував місцевим керівництвом та зневажливо ставився до інших галузей економіки, що це змусило переважну більшість компартійно-радянського керівництва Донбасу

поставити ультимативну вимогу про його відкликання. Місцеве керівництво наполягало на тому, що не меншою мірою, аніж про вугільну промисловість, варто турбуватися і про металургійну та хімічну. Воно не могло змиритися із ситуацією, коли, за висловом голови губвиконкому Донецької губернії Мойсея Рухимовича, "тов. Пятаков зі своїми пятаковцями став вести себе як підкорювач папуасів, де всі і все мало беззаперечно підкорятися цій купці людей, які називають себе ЦПКП"⁷⁴.

Залагодити конфлікт, повернути цінованого В. Леніним Пятакова в Донбас та захистити виняткову пріоритетність ЦПКП намагався спеціально відряджений до Харкова Серго Орджонікідзе. В його присутності 2 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання "Про можливість повернення Пятакова до Донбасу на роботу". Залагодити конфлікт, незважаючи на усі наполягання, все-таки не вдалося. Для переконання Кремля у своїй правоті українські діячі навіть вдалися до звинувачення Пятакова у спробі створити троцькістську групу. Ці звинувачення знайшли певний відгук і в Орджонікідзе, який в особистому листі до Леніна підкреслював: "Я спочатку поставився до цих звинувачень критично, але, придивившись, переконався, що місцеві пятаковці — троцькісти"⁷⁵. Тому цілком закономірно, що на засіданні 2 січня усі члени політбюро, в тому числі Петровський, Лебідь, Чубар і навіть Мануїльський, висловилися проти Пятакова. У резолюції було підкреслено: "Якщо б Пятакова повернули на роботу до Донбасу, то з партії вийшли б цілі групи старих товаришів і робітнича опозиція розквітнула б буйним цвітом!"⁷⁶. До всього цього додавалося і згадане вже нами недофінансування Донбасу на початку 1922 р., яке, до речі, в першу чергу стосувалося об'єднаних наркоматів і навіть кам'яновугільної промисловості. Недофінансування було правилом у 1922 р. — жодного місяця не минало без звернень, звітів та доповідних записок з цього приводу. Це суттєво впливало на настрої керівництва КП(б)У.

Та найбільш резонансним в перші місяці 1922 р. слід таки назвати проаналізований нами конфлікт у питанні з підпорядкування наркомату Робітничо-селянської інспекції: догана українському керівництву була проголошена лише у цьому випадку. Нагадаємо, що наркомат Робітничо-селянської інспекції входив до переліку необ'єднаних наркоматів і, відповідно, у своїй діяльності мав підпорядковуватися виключно українським органам та охоплювати своєю діяльністю усю територію УСРР. Але в Кремлі, як ми вже з'ясували, на це питання дивилися по-іншому. ЦК РКП(б), водночас із винесенням догани, (щоправда, формально по партійній лінії) відкликав з України "головного винуватця" — виконуючого обов'язки наркома РСІ УСРР Бориса Штернберга, який з травня 1920 р. і до липня 1921 р. працював

заступником у відомого незалежністю своїх суджень М. Скрипника. Мотиви відзиву чітко висловив Сталін: "щоб Штернберг не псувався на Україні"⁷⁷. Його "зіпсованість" виявилася у намаганні керуватися у своїй діяльності на посаді наркома існуючими законами. Самому Штернбергу догани винесено не було, оскільки його особистої "провини" за ситуацію, що склалася, Сталін не вбачав.

17 лютого, вже після приїзду з Москви, Штернберг у листі до ЦК КП(б)У описав відповідними фарбами те, що відбувалося з ним в Кремлі. Наприкінці він зауважив (цитовано російською для кращого передання стилю листа):

"Из-за неясности взаимоотношений РСФСР и УССР, которые так ярко выявились по мелкому сравнительно делу, я был судим как представитель "принципов Украинской самостоятельности". Не говоря уже о том, что значительная часть законодательства УССР должна быть пересмотрена или изменена, необходимо найти новую ясную и отчетливую линию для текущего законодательства и административного творчества, без каковой такие инциденты могут стать хроническим выяснением, в особенности для необъединенных Комиссариатов. Во всяком случае, когда мы имеем с одной стороны еще не отмененные, а действующие и вошедшие в плоть и кровь каждого украинского работника директивы ЦК КП(б)У и указания строящегося на этих директивах законодательства УССР, а с другой стороны подвергаемся "наказанию" за соблюдение этого законодательства — в этих условиях вести какую-либо руководящую работу невозможно. Это требует, по моему мнению от ЦК КП(б)У немедленного принятия мер для точного выявления взаимоотношений РСФСР и УССР в области законодательства и административной практики"⁷⁸ (виділено авт.).

Нагадаємо, що саме 17 лютого політбюро ЦК КП(б)У розглядало звернення Полоза з приводу намірів наркомосту РСФРР здійснити формальне узаконення безправності українських наркоматів. Звичайно, не пов'язати обидва випадки було неможливо, тому негативна реакція українського керівництва була цілком зрозумілою і передбачуваною. І навіть часткове перебільшення значимості цього процесу (протестували не проти розгляду питання на МРНК РСФРР, а проти вже начебто готового проекту декрету РНК РСФРР) свідчить лише про добре усвідомлення намірів ЦК РКП(б) з боку українського ЦК.

5. Роль Повноважного представництва УСРР в Москві у формуванні взаємовідносин УСРР та РСФРР

Кремль був стурбований виявами незадоволення з боку КП(б)У. Наприкінці лютого там вирішили частково дати "задній хід" спробам

звузити формальні права України. Застосувавши принцип "і я не я, і хата не моя", у Кремлі винним за таке собі "викривлення" точки зору центру на взаємини УСРР та РСФРР призначили Михайла Полоза. У телеграмі від 6 березня за підписом секретаря ЦК РКП В'ячеслава Молотова було сказано, що то був лише текст висновку наркомату юстиції, і саме питання було "відхилене" на засіданні Малого РНК (виписка із протоколу МРНК від 16 лютого 1922 р. свідчить про перенесення питання, а не його відхилення⁷⁹). Далі Молотов роздратовано підкреслював: "доводиться дивуватися Вашій дивній і надмірній турботі, тим більше обговоренню цього питання в ЦК КПУ. Приводу для різко негативних настроїв в ЦК КПУ, про які Ви сповіщаєте, а також до яких-небудь розмов про скасування УСРР, заміні областю абсолютно немає. Бити на сполох та сіяти смуту за межами ЦК на основі якої б то не було інформації Полоза неприпустимо. Необхідно закликати до порядку інформатора, а нам повідомте, як точно ви були інформовані"⁸⁰. Бачимо, що спробу юридично оформити ліквідацію державницьких функцій органів влади УСРР Молотов вважав не вартим уваги ЦК КП(б)У. Щоб згладити реально існуючі суперечності, він пропонував знайти цапа-відбувайла.

Полоз, здавалося б, був ідеальною кандидатурою для такої ролі. Він був колишнім боротьбистом, а в той час в комуністичній партії йшла "чистка", чільне місце у якій займала боротьба з "українськими націоналістами". В самій Україні "вичищалося" чимало боротьбистів, навіть в верхах КП(б)У були поширені подібні настрої. Ледь не пішов із посади наркома освіти Григорій Гринько, якому, незважаючи на наявні зауваження, 30 січня політбюро ЦК КП(б)У все-таки висловило довіру і попросило повернутися на роботу⁸¹. Не оминула ця небезпека і самого Полоза — його теж ледь не виключили з партії. Політбюро ЦК КП(б)У з приводу нього ухвалило 2 січня 1922 р. спеціальну постанову, у якій наголошувалося: "Затвердити тов. Полоза членом партії, а за неприпустимого його поведінку на Всеукркомчистці винести йому через комчистку догану"⁸².

Здавалося, зняття з посади Полоза було справою вирішеною. З подання Молотова питання про заміну Полоза розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 березня 1922 р. Ухвалено було "вирішити це питання в Москві"⁸³. Однак заміни не відбулося. Мало того, Полоза не відкликали навіть після отримання заяви від В. Ляха, колишнього секретаря Повноваженого представництва УСРР в РСФРР. Цей діяч нещадно критикував М. Полоза саме за його боротьбистське минуле та за те, що той, мовляв, намагався "таким чином створити Українське представництво в Москві виключно із осіб, що однаково думають, причому із певним спрямуванням"⁸⁴. Звернення Ляха розглядалося на

засіданні політбюро 19 травня 1922 р. Ухвала з цього питання була не на його користь: Ляха повернули в Україну, а Полоз залишився. Щоправда, 19 липня 1922 р., після фактичного завершення роботи комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню взаємовідносин між наркоматами республік, на засіданні політбюро було вирішено надати двомісячну відпустку М. Полозу з виїздом за кордон на лікування, по завершенню якої він мав би залишити посаду. Але це не було б звільнення — планувалося, що М. Полоз очолить Концесійний комітет УСРР, а тому у відпустці йому пропонувалося ознайомлюватися з цим питанням⁸⁵. Однак після повернення із відпустки на засіданні політбюро 18 жовтня 1922 р. постанову про відкликання його з Москви було скасовано⁸⁶.

На цій посаді Полоз залишався ще майже рік. У відстоюванні інтересів України він відігравав вагомий роль. Запропонований Молотовим на початку березня 1922 р. варіант "пошуку винного" для зняття напруги у стосунках ЦК КП(б)У з Кремлем не знайшов відгуку в Україні. В Харкові добре розуміли: проблема існує і зовсім не Полоз винен у її виникненні.

Таке розуміння лише посилилося після того, як українські керманічі дізналися про можливості та обставини здобуття інформації Повноважним представником УСРР при уряді РСФРР. Виявилось, що на прохання Полоза надати українській стороні протоколи засідань вищих органів влади РСФРР, спочатку по радянській, а потім і по компартійній лінії пролунала категорична відмова. Надана 22 лютого відповідь із секретаріату ЦК РКП(б) аж ніяк не свідчила про бодай якусь частку рівноправності у взаєминах УСРР та Кремля і межувала з відвертою зневагою: "За дорученням тов. Молотова сповіщаю, що надсилати вам для інформації протоколи В.[Великого — авт.], М.[Малого — авт.] РНК та РПО не уявляється можливим, оскільки, по з'ясуванню з тов. Горбуновим, Ви, будучи присутнім на засіданнях, буваєте в курсі усіх питань, що Вас цікавлять"⁸⁷. З цієї відповіді стає також зрозумілим, що сам Молотов добре знав про бажання українських органів влади бути в курсі тих рішень, що ухвалює чи збирається ухвалювати Кремль і які безпосередньо стосуються України. Але надавати інформацію про їх підготовку не вважав за доцільне.

Викликають сумніви ті рядки з відповіді секретаріату ЦК РКП(б), у яких говориться про присутність Михайла Полоза на усіх засіданнях вищих органів влади. Справді, він мав право брати участь в засіданнях РНК РСФРР та ВЦВК. Це його право було задеклароване у "Положенні про Повноважного Представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР"⁸⁸. Але воно, ймовірно, не використовувалося. Інакше який сенс в рішенні українського уряду "Про необхідність присутності та надання права дорадчого голосу

повпреду на засіданнях РНК та Президії ВЦВК РСФРР", яке було ухвалене лише 1 серпня 1922 р.⁸⁹? Та й не було у Полоза потреби бути присутнім на всіх засіданнях названих органів, оскільки в першу чергу повпреда цікавили питання, які були пов'язані з Україною. Але в цьому й полягала основна складність. Визначити, коли саме і на якому рівні будуть ставитися "українські" питання він не міг, оскільки управління справами РНК РСФРР протидіяло отриманню Полозом "матеріалів по федеративному законодавству". Пояснення були прості — це "таємні матеріали"⁹⁰. Заступник голови інформаційного відділу повпредства України К. Зелінський писав: "Такими таємними матеріалами вважаються тут не лише матеріали до порядку денного, але й протоколи РПО та ВРНК. Наприклад, протоколи ВРНК не надсилаються навіть його членам. На засіданнях РПО мають право бути присутніми лише її члени; для усіх інших вимагається дозвіл її голови"⁹¹.

Навіть у тих випадках, коли порядок денний вдавалося з'ясувати, на заводі ставала та обставина, що матеріали частіше за все надходили лише на саме засідання, особливо це стосувалося МРНК та РПО РСФРР⁹². Якщо ж матеріали надходили таки до засідання, то Повноважному представнику УСРР однаково заборонялося ознайомлюватися з ними до їх законодавчого ухвалення навіть на місці, в Кремлі. Управляючий справами РНК РСФРР Микола Горбунов стверджував, що він не буде допускати Полоза до вивчення матеріалів, оскільки це перевищує його (Горбунова) компетенцію. І взагалі Горбунов вважав, що існуючий порядок має задовольняти всіх, і для України буде достатньо дізнатися про ухвалені декрети із друкованих видань, а про різні проекти і знати не треба. ЦК РКП(б), куди звернувся Полоз, підтвердив рішення не надавати ніяких таємних документів повпреду України⁹³. Враховуючи існуючі умови, робити винним М. Полоза в наданні недостовірної інформації (навіть якби це й справді було так) було нелогічно і неправильно.

З проаналізованих спроб Повноважного представництва УСРР отримати інформацію про законодавчі ініціативи центру впливає, що сам Молотов добре знав про недоінформування українських органів влади і більше того, вважав це нормою. Однак відверто негативна реакція української сторони на законодавчі ініціативи російського наркомюсту, а потім і розмова з Раковським, змусили його зрозуміти, що надалі так діяти не можна. Тому на початку березня 1922 р., Молотов, як це зазначалося у звіті українського представництва, заявив, що відтепер "матеріали видаються, що він згоден видавати українському уряду все, також і таємні матеріали по законодавству в терміновому порядку". Але для реального отримання матеріалів такої заяви виявилось замало — у відповідь на лист Полоза з посиланням на цю розмову Горбунов відмовився надавати

документи та відклав це питання "до другого розгляду на ЦК РКП"⁹⁴. Станом на 13 березня ні протоколів, ні матеріалів до них повпредство отримувати, а відтак і передавати до Харкова, все ще не могло⁹⁵.

Таке невиконання усних домовленостей не могло залишитися поза увагою керівництва КП(б)У. 12 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання "Про інформування ЦК КПУ про роботу вищих органів влади РСФРР" ухвалило наступне рішення: "Звернутися до Молотова з проханням посприяти отриманню протоколів засідань"⁹⁶. Телеграма аналогічного змісту до Москви була надіслана 15 березня⁹⁷. І лише з другої половини березня ситуація частково зрушила з місця — Горбунов таки надав розпорядження видавати українській стороні протоколи РНК РСФРР. Однак матеріалів з актуальних для України питань, на основі яких і ухвалювали рішення, і надалі не надавалося⁹⁸. Тож говорити про ставлення до України як рівноправного з РСФРР партнера не доводиться.

Про таке ставлення до України було відомо українським керманічам. Це не могло їх задовольняти. Тому на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. після розгляду питання "Про взаємовідносини між РСФРР та УСРР" було ухвалено:

"а) Залишаючись на позиції тез Всеросійської конференції РКП(б) в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР та УСРР у сенсі визначення та уточнення прав та обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне створити спеціальну комісію із членів ЦК РКП та ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Доручити тов. Рейхелю зібрати усі матеріали, що стосуються взаємовідносин органів РСФРР та УСРР в практичній роботі.

б) Цю постанову доручити підтримати на найближчому Пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП"⁹⁹.

Нагадаємо, що в пункті першому згаданої резолюції конференції РКП(б) наголошувалося: "Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР"¹⁰⁰. То ж ініціюючи цю постанову, українська влада намагалася досягти збільшення своїх реальних повноважень.

Це рішення політбюро ЦК КП(б)У аналізується в сучасній літературі, в тому числі і в навчальній. Однак його наслідком традиційно називається створення 11 серпня 1922 р. комісії оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. Сталіна¹⁰¹. Причини такого тривалого ігнорування звернення керівництва СРСР не пояснюються. Про утворення 11 травня комісії ЦК РКП(б) на чолі із М. Фрунзе у цих книгах теж не йдеться. Насправді ж

ситуація від березня до серпня 1922 р. не була у "застой". Суперечності між Кремлем та Україною до травня 1922 р. невпинно накопичувалися, але робота комісії допомогла їх дещо зняти та знайти прийнятний для України компроміс.

12 березня 1922 р., тобто наступного дня після звернення до Кремля з приводу взаємовідносин між наркоматами, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, якою виокремлювалася ще одна лінія суперечок — у питанні про концесії. Було визнано за необхідне мати в Концесійному комітеті РСФРР представника УСРР в якості члена комітету, причому таким призначили колишнього боротьбиста Антона Приходька. У рішенні наголошувалося: "Вважати за необхідне, що при здачі концесій перемовини повинні вестися від імені УСРР і, для того щоб запобігти можливим помилкам, договори про такі концесії мають підписуватися Українським Урядом". Разом з цим, щоб не занадто дратувати Кремль, було вирішено, що "у випадку безпосереднього звернення концесіонерів до Українського уряду, концесії не можуть бути зданими без Концесійного Комітету РСФСР"¹⁰². На додаток до цієї постанови 21 квітня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення затвердити Приходька ще й заступником Повноважного представника УСРР при уряді РСФРР^{*103}. Це рішення 3 травня 1922 р. ВУЦВК провів у радянському порядку¹⁰⁴.

Надії на посилення позицій України у питанні концесій українські урядовці не втрачали і далі, про що свідчить вже згадане нами бажання українського компартійного керівництва призначити восени 1922 р. головою Концесійного комітету УСРР М.Полоза, який мав більший авторитет за кордоном. Слід також зауважити, що такі наміри серйозно турбували Кремль: не дарма Сталін у листі до Леніна від 22 вересня 1922 р., обґрунтовуючи необхідність автономізації республік, серед іншого лякав Леніна тим, що в іншому випадку у кожній республіці має бути власний Концесійний комітет¹⁰⁵. Цього навіть Ленін, який, за словами Сталіна, демонстрував "національний лібералізм", допустити не міг. Однак найбільше списів було зламано навколо іншого питання.

* Михайло Полоз підтримував призначення Приходька своїм заступником, який пізніше змінив його на посаді Повноважного представника. Можливо, саме цю спільну роботу у Повпредстві УСРР при уряді РСФРР пригадали кремлівські кати у 1934 р., відколи й до 1937 р., за спогадами Семена Підгайного, Михайло Полоз разом з "українським комуністом і політичним діячем Приходьком" перебував під суворим контролем на Соловках на території невеликого скиту, що звався "Амбарная" (Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріяні. — К., 2008. — С.50)

6. Вияв проблем у взаємовідносинах на прикладі з Українбанком

Одним із найбільш резонансних конфліктів між УСРР та РСФРР у період з березня по травень, який, до речі, зі створенням комісії був розв'язаний найпершим, стало питання взаємин між очолюваною Володимиром Затонським Всеукраїнською кооперативною спілкою (Вукоопспілкою) та Центросоюзом РСФРР. Причому у даному випадку незгоди стосувалися вже не скільки взаємин між цими двома організаціями (рішення про суть їх взаємин політбюро ЦК КП(б)У ще 12 березня "прийняло до відома та виконання"¹⁰⁶), скільки питання про утворення підконтрольного Вукоопспілці кооперативного банку.

Українська влада, керуючись як зразком декретом РНК та ВЦВК РСФРР від 6 лютого "Про банк споживчої кооперації" (Покобанк)¹⁰⁷, та виходячи із розуміння Вукоопспілки як всеукраїнської споживчої кооперації, що презентує на території УСРР в тому числі й організацію споживчої кооперації РСФРР (Центросоюз), вирішили створити на схожих засадах кооперативний банк в Україні. Поява такого банку, здавалося, була закономірною, його необхідність була розпропагована українською владою. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня було вирішено, здавалося б, останнє питання — схвалено пропозицію Затонського про надання назви кооперативному банку — "Українбанк"¹⁰⁸.

Однак цій, здавалося б, вирішеній справі, несподівано для Затонського було дано "задній хід". Наркомат фінансів РСФРР, який виділив на утворення Покобанку 1 млн 300 тис. золотих рублів¹⁰⁹, заборонив харківській конторі Держбанку брати участь у фінансуванні Українбанку і взагалі назвав утворення кооперативного банку в Україні "зайвим"¹¹⁰. Таке рішення центральних фінансових органів викликало спротив українських діячів. 31 березня 1922 р. ті члени політбюро, що залишилися в Україні під час XI з'їзду РКП(б) (Москва, 27.03–2.04.), ухвалили постанову "Про Українбанк" такого змісту: "Підтвердити попередню постанову про необхідність існування банку Української кооперації. Надіслати вмотивовану телеграму т.т. Мануїльському, Петровському, Чубарю з пропозицією поставити питання в Політбюро ЦК КП(б)У"¹¹¹.

Більш детально було розглянуто питання про необхідність створення Українбанку на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1922 р. Затонський, який доклав чимало зусиль, щоб здобути бодай якийсь авторитет в кооперації, виступив із критикою рішення Кремля. На його погляд, це рішення заважало ефективно працювати: "Ми взяли на себе певне зобов'язання, вели певну роботу, а потім виявляється, що самі маємо вирішувати все навпаки"¹¹². Затонський цілком доречно турбувався про оцінку таких дій з боку українських кооператорів. Він наголошував, що

відмова від створення кооперативного банку буде виглядати вкрай непривабливо і знизить авторитет комуністичної партії. На його погляд з боку безпартійних кооператорів цілком закономірною буде приблизно така оцінка: "Либо Политбюро ЦК КПУ или, по крайности, Затонский легкомысленные мальчики, заверениям которых грош цена, либо в дело вмешались форсмажорные обстоятельства. /как выражаются наши беспартийные кооператоры/, т.е. Москва сказала цис, нечего самостоятельность разводить"¹¹³.

Визнавши, що комуністи в кооперації займалися в основному "відтермінуванням вирішення питань, поставлених безпартійними", він наголосив, що відмова від створення банку посилить антимосковські тенденції. Далі він зробив зауваження, яке можна було віднести і до інших сфер взаємин між Україною та центром: "Мають бути намічені межі, що можна робити, а чого не можна, але у цих межах має бути надана свобода маневрування, котра не буде обмежуватися дріб'язковою опікою. Лише в такому випадку від працюючих в кооперації комуністів можна вимагати вирішення справ та покладати на них відповідальність"¹¹⁴.

З наступних рядків звернення Володимира Затонського до політбюро можна зрозуміти не лише його ставлення до кооперації, але й до української державності загалом: "Якщо взагалі не легко репрезентувати той чи інший необ'єднаний народний комісаріат України /як і українську державність/, то вдавати всеукраїнський кооперативний центр, де вимагається ще більш витончене дотримання декоруму, при нинішньому становищі вкрай важко"¹¹⁵. Тобто для Затонського як формальна відокремленість Вукоопспілки, так і українська державність взагалі, була одним із елементів декоруму, якого треба дотримуватися в політичних цілях. І питання ставилося не у сенсі надання Україні реальних прав: насамперед наголошувалося на неможливості цей "декорум" зберігати в таких умовах. Таким чином, незадоволення Затонського було викликане не фактичною безправністю України, а побоюванням падіння авторитету — власного і компартії загалом. Зауважимо: хоча по суті Затонський правий — для Кремля українська державність була лише декорумом, далеко не всі діячі в Україні визнавали природу української державності суто "декорумною". Той же Микола Скрипник, як і цілий ряд інших українських комуністів, ніколи собі таких висловів не дозволяли.

Політбюро ЦК КП(б)У, яке 7 квітня засідало вже у повному складі, уважно вислухало Затонського і цілком з ним погодилося: Українбанку бути. Для реалізації цієї постанови воно вирішило відрядити в Москву Затонського, аргументи якого здалися переконливими. Окрім того, секретаріату ЦК КПУ було доручено написати вмотивованого листа по партійній лінії та звернутися до РПО РСФРР по радянській лінії¹¹⁶.

Звернення українських органів влади не залишилося без уваги. Оскільки питання мало усі ознаки політичного, то пропозиція про утворення Українбанку розглядалася на політбюро ЦК РКП(б) 27 квітня 1922 р.¹¹⁷ Український аналог Покобанку створювати було заборонено. Судячи з наявних матеріалів, для українських діячів це стало несподіванкою. Затонський того ж таки 27 квітня телеграфував до Харкова: "Затримайте в УЕР проходження питання про Українбанк. ЦК РКП проти"¹¹⁸. Ймовірно, провідну роль в ухваленні такого рішення відіграв Сталін. Саме цим можна пояснити появу листа-звернення до нього, написаного Затонським відразу після незадовільного для України рішення.

У листі загалом повторювалися ті аргументи, які висловлював Затонський 7 квітня на політбюро ЦК КП(б)У, але було й ряд нових зауважень. На його початку голова Вукоопспілки зауважив, що він не певен у тому, що Сталін дочитає листа до кінця, але вважає "за свій обов'язок висловити Вам /хоча б в інтересах істпарту/ свої думки щодо подальшого ходу речей в тій царині, котра була доручена мені ЦК КПУ"¹¹⁹. Далі Затонський, навіть не сподіваючись на зміну рішення та розуміючи небезпеку звинувачення власної особи в "націоналізмі, сепаратизмі або, в крайньому разі, невмінні мислити діалектично", рішуче критикує ухвалене політбюро ЦК РКП(б) рішення. Він наголошує на тому, що "як не як, але Україна не просто область. Ми не маємо змоги, у крайньому випадку відкрито, визнати це. Ми вимушені у всіх випадках робити вигляд, неначе питання, не передане за конституцією загальнофедеративним органам, вирішується на місці. Було в тисячу разів легше і простіше, якби могли просто і відверто діяти як обласна одиниця. Але поки що це неможливо. **Більш-менш вдало вести тонку і складну політичну гру, ззовні майже незалежності, з суворим централізмом**, на практиці можливо лише при певній довірі та круговій поруці"¹²⁰. (курсив авт.). Наведена цитата наскільки яскраво характеризує стан взаємин, що не потребує розлогих коментарів. Зауважимо лише, що довіри Кремля до України справді не вистачало.

Надані українським владним органам повноваження не лише не давали змоги виконувати вимоги центру, але й прямо заважали це робити. Внаслідок цього, як зауважив Затонський, комуністи в кооперації перетворюються на саботажників. Звідси логічно випливала його пропозиція: "В такому випадку краще взагалі покінчити з фікцією самостійності ("самостоятельности" — авт.), тоді, в крайньому випадку, не заплутаємося"¹²¹. Однак відмовлятися від "фікції самостійності" було не на часі: гасло "права націй на самовизначення" відіграло важливе місце в комуністичній пропаганді та допомагало опанувати більшовикам Україну та інші національні республіки.

Закінчив Затонський свого листа до Сталіна застереженням: "На Шипці далеко не все спокійно"¹²². Він підкреслював, що неможливо надалі працювати за умов повної невизначеності правил гри, цілковитої невідповідності повноважень висунутим вимогам тощо. Схожу думку мали й інші керманічі України. Тому політбюро ЦК КП(б)У, незважаючи на рішення вищого компартійного органу, вже 1 травня 1922 р., після заслухування доповіді про стан справ в кооперації, ухвалило: "Доручити т.т. Фрунзе, Мануїльському і Затонському знову поставити в ЦК РКП питання про відкриття банку української кооперації"¹²³. Це доручення було виконане. Врешті рещт Затонському разом із політбюро ЦК КП(б)У таки вдалося добитися відкриття формально окремого кооперативного банку в Україні. Але то вже відбулося після створення комісії ЦК РКП(б) по з'ясуванню відносин між РСФРР та УСРР.

7. "Систематический разгром украинской самостоятельности и нарушение тезисов съезда РКП(б)"

Приклад із кооперативним банком свідчив, що в умовах невизначеності системи відносин Кремля з Україною та протиріччя між їх формою та змістом навіть, за слушним зауваженням Затонського, "із дріб'язкового по суті своїй питання... виходить великий конфуз"¹²⁴. Суперечка навколо питання про банк була не єдиною у взаєминах з Кремлем після постанови політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня. Приміром, існувало ряд серйозних розбіжностей у розумінні зовнішньої політики, передусім у питанні про доцільність надання Україні права на самостійне представництво в інших державах. У березні гостро постала проблема про представництва УСРР в Естонії, Латвії та Литві, рішення про утворення яких було ухвалено на початку 1922 р. Питання в присутності Християна Раковського та Максима Литвинова 16 березня розглядало політбюро ЦК РКП(б). Було ухвалено запропоноване російською стороною рішення призначити окремих представників від України в інші країни лише за обопільної згоди обох наркоматів зовнішніх справ — українського і російського¹²⁵. Були проігноровані протести Раковського, який вбачав у такій постанові "систематический разгром украинской самостоятельности и нарушение тезисов съезда РКП(б)"¹²⁶.

Фактично таке рішення окреслювало наміри згорнути зовнішньополітичну діяльність УСРР. Причина цілком зрозуміла: Кремль був відверто занепокоєний дипломатичною активністю України. Внаслідок цього в українських дипломатів з представництвом РСФРР у Прибалтиці склалися, як свідчив заступник повноважного представника УСРР в Литві Я. Чужин, стосунки "зовсім ненормальні. З'ясувалося, що представництво РСФРР не задовольняється лише контактом у роботі, а домагається

підпорядкування собі цілковито, формально і по суті, Українського Представництва. В цьому, безумовно, відчувається вплив Москви"¹²⁷.

Не викликали схвалення Кремля й інші дії Харкова на зовнішній арені. Зокрема, не сподобався той факт, що уповноваженому наркомату зовнішніх справ України вдалося укласти більш вигідний договір з англійцями у питанні каботажного плавання в Чорному та Азовському морях. Тому коли політбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома зовнішніх справ України Володимиру Яковлеву провести перемовини з Кремлем про відміну менш вигідного для України договору, який уклав представник РСФРР Вацлав Воровський¹²⁸, це не знайшло відгуку в Кремлі. Нарком зовнішніх справ РСФРР Георгій Чичерін подібні успіхи розглядав як прагнення західних держав "сепаратно загравати з Україною і взагалі з окраїнними державами та розігрувати їх проти РСФРР"¹²⁹.

У радянській історіографії такі сторінки історії залишалися поза увагою, натомість аксіомою була теза про те, що "неоформленість дипломатичної єдності РСФРР, УСРР та інших радянських республік надавала привід імперіалістичним державам будувати плани нав'язування кабальних договорів окремим республікам і, зокрема, Україні"¹³⁰. За цією логікою будь-яка угода, укладена УСРР напряму з іншими державами, була апріорі "кабальною". Втім питання зовнішньої політики, як і спроби української сторони відстояти свої інтереси у питаннях зовнішньої торгівлі та концесій, мають свою специфіку і є темою окремого дослідження. Зауважимо лише, що навіть у цій царині українська сторона іноді домогалася свого. Приміром, 12 травня Михайло Фрунзе сповіщав із Москви, що одночасно з рішенням про створення комісії "поведінка НКЗС РСФРР в питанні відомої нам польської ноти суворо засуджено ЦК"¹³¹. Політбюро ЦК РКП(б) вирішило, що у випадку повтору надсилання наркоматом зовнішніх справ РСФРР ноти іншим державам від імені України без попереднього оповіщення НКЗС УСРР робітники НКЗС РСФРР будуть передані до суду¹³².

Однією з найбільш нагальних залишалася проблема формування спільного законодавства. Україна чітко висловила свою позицію щодо необхідності врахування її точки зору, а відтак і створення умов для реальної участі в підготовці декретів. Ми вже аналізували події, пов'язані з небажанням центральних органів в чомусь поступатися. Вони мали своє продовження в квітні 1922 р. 16 квітня ВУЦВК та РНК УСРР знову звернулися до РНК РСФРР з проханням надавати через Полоза вже ухвалені, але ще не опубліковані декрети та сповіщати про всі законопроекти, що внесені в законодавчі органи РСФРР¹³³. У Кремлі, ймовірно, зрозуміли, що подальше ігнорування цих запитів чи відмова їх виконувати під приводом "таємничості матеріалів" обійдеться собі

дорожче, тобто фактичним затягуванням чи невиконанням ухвалених постанов. Тому РНК РСФРР 27 квітня задовольнила прохання українського РНК¹³⁴. Втім, питання ще було далеким від розв'язання, і тому йому пізніше приділялося чимало уваги під час роботи комісії.

Кремль не влаштувала процедура впровадження в Україні декретів по об'єднаним наркоматам. В першу чергу це стосувалося постанов у галузі транспорту, зв'язку та фінансів. Тим же таки 27 квітня датовані постанови ВЦВК та РНК РФСРР "Про невідкладне та обов'язкове проведення в усій Російській Федерації Радянських Республік усіх податкових заходів, що запроваджені Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом" та "Про заборону законодавчим на адміністративним установам союзних та автономних республік встановлювати будь-які вилучення в непрямому оподаткуванні"¹³⁵. Навіть із назв можна зробити висновок, що в Кремлі не вбачали різниці між автономними та союзними республіками. До того ж у першій постанові прямо наголошувалося на тому, що усі податкові рішення впроваджуються в життя в союзних республіках відразу ж після їх опублікування в центральній пресі¹³⁶.

Цим рішенням ВЦВК, здавалося б, цілком заперечувався існуючий в Україні порядок запровадження постанов, згідно якого вони ставали чинними лише після опублікування в українських засобах масової інформації. Та тлумачення РНК УСРР з цього приводу була інакшим. Розглянувши вказану постанову на засіданні 9 травня, РНК УСРР ухвалив: "Визнати, що ця постанова не відмінняє встановленого в Україні порядку введення в дію загальнофедеративних декретів (реєстрація Українськими законодавчими органами)"¹³⁷. Далі йшлося про необхідність сповістити про таке тлумачення ВУЦВК і пропонувалося здійснити ряд заходів, які б зробили можливим впровадження цих декретів не пізніше, аніж за 24 години після їх отримання. У звіті до ВЦВК пропонувалося вказати, що постанова прийнята до виконання але "одночасно постановлено, що усі заходи Наркомфін РСФРР зобов'язаний проводити через Уповнаркомфіна УСРР"¹³⁸.

Навіть з цієї постанови РНК УСРР можна зробити висновок, що нерозв'язаною залишалася проблема ігнорування російським центральними установами відповідних центральних українських органів влади. Російські наркомати і надалі їх оминали. Політбюро ЦК КП(б)У 28 квітня з цього приводу ухвалило окрему постанову: "а) запропонувати усім наркоматам у випадку ігнорування їх наркоматами РСФРР подавати протест з цього приводу відповідному наркомату РСФРР та ставити до відома про кожний випадок ЦК; б) Доручити т. Фрунзе зібрати фактичний матеріал для надання в ЦК РКП. Секретаріату запропонувати передати

т. Фрунзе той матеріал, що він має"¹³⁹. Увесь цей матеріал потім було досить таки успішно використано у роботі комісії.

Іншим конфліктним питанням, яке пізніше таки було розв'язане на користь України, стала вже означена нами вище проблема районування. Цілком ствердилася висловлена Михайлом Полозом ще в лютому місяці думка про категоричну незгоду УСРР із запропонованим розділом України на два економічних райони. 30 квітня 1922 р., після того як стало відомо, що це питання має виноситися на сесію ВЦВК, політбюро ЦК КП(б)У доручило українській делегації внести пропозицію про зняття цього питання з порядку денного. У випадку його залишення — вимагати ухвалення лише загальної декларації. Якщо ж попри все це питання буде розглядатися детально, то внести пропозиції стосовно того, за українським центральними органами влади закріпити право управління господарством України¹⁴⁰. Це питання постало одним із перших і в створеній незабаром комісії.

8. Кадрова проблема

Високі вимоги до виконавців поставлених завдань та обмаль наданих їм повноважень сприяли відтоку відповідальних працівників з України. Адже, як підкреслював Володимир Затонський "від цієї діалектики нам працювати на окраїнах зовсім неможливо. Зверніть увагу, що кожен відповідальний працівник, в крайньому разі з України, мріє як би звідти піти". І далі Затонський робив висновок: "Наша система праці, особливо у всіх цих республіках, потребує уважного перегляду та систематизації"¹⁴¹.

Тих діячів, у кого не виникало бажання покинути Україну, але які могли "зіпсуватися" тут, теж відкликали в Росію. Промовистим у цьому плані є приклад з відкликанням Штернберга, який приклав чимало зусиль, щоб залишитись в Україні. У розмові зі Сталіним після засідання оргбюро ЦК РКП(б) 10 лютого 1922 р., на якому й було ухвалено рішення про його відкликання, Штернберг намагався довести необхідність свого залишення в Україні. Він обґрунтував своє бажання залишитися в Україні об'єктивною необхідністю: "Я являюсь сейчас единственным работником, проделавшим всю историю Государственного контроля и РКИ на Украине, когда в Коллегии нет человека, знающего контроль во Всеукраинском масштабе; при том кризисе, который переживает сейчас РКИ, мой уход принесет ущерб"¹⁴².

Сталін, визнавши, що Штернберг став "своєрідним "цапом-відбувайлом при критиці діяльності ЦК КПУ"¹⁴³, у розмові з ним після засідання оргбюро начебто дав згоду переглянути рішення. Однак на заводі цьому стала чітко висловлена з боку керівництва УСРР зацікавленість у залишенні Штернберга. Так, 15 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення "порушити клопотання перед ЦК РКП про

залишення тов. Штернберга на Україні"¹⁴⁴. У відправленій два дні потому телеграмі висловлювалося також прохання не розглядати це клопотання "як ухилення від постанови Політбюро ЦК РКП"¹⁴⁵ (*про відкликання — авт.*) Щоб продемонструвати переважно технічну, а не політичну роль Штернберга у питанні про взаємини РСІ УСРР з центром, 15 лютого 1922 р. відбулися зміни і по радянській лінії — наркомом РСІ було призначено Сергія Буздаліна, а Б. Штернберг став його заступником¹⁴⁶. Однак ініціатива успіху не мала, і вже 25 лютого 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У було змушене "прийняти до виконання" рішення Кремля про відхилення клопотання щодо Штернберга¹⁴⁷.

Приклад зі Штернбергом був не поодиноким. Чи не на кожному засіданні політбюро порушувалося питання про заперечення дій Кремля в кадровій політиці. Частіше за все Кремль свого рішення не змінював, досить часто аргументуючи це небажанням самих працівників залишатися в Україні. Однак іноді українським керманічам вдавалося добитися свого.

Повчальним прикладом, що характеризує ставлення Кремля до кадрової проблеми в Україні, і, зокрема, спробу унеможливити реальне відстоювання компартійним керівництвом України своїх "кадрових" прав, є ситуація, що виникла навколо переведення до Москви Фелікса Кона. 10 квітня політбюро ЦК КП(б)У погодилося "з постановою ЦК РКП про відзив Кона в Москву для роботи в Комінтерні, звільнивши його від посади Начукрпура". Однак одночасно з цим воно вирішило, "визнаючи необхідність для більш тісного зв'язку з ЦК РКП мати в Москві партійного представника, призначити таким тов. Кона"¹⁴⁸. Справді, кому ще краще знати інтереси КП(б)У, як не Кону, який протягом 1921 р. був членом політбюро та відповідальним секретарем ЦК КП(б)У?

Першим дорученням Кону стала його участь в якості представника ЦК КПУ в комісії ЦК РКП(б), яка була створена для реалізації постанови оргбюро ЦК РКП від 4 квітня "Про мобілізацію комуністів з центральних установ для роботи на місцях". Кону було дано завдання відстоювати там інтереси Української організації¹⁴⁹. Зокрема, доручено було "відстоювати в ЦК РКП т. Попова для України".

Реакція центру не змусила себе довго чекати. Надання Кону повноважень представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б) було засуджено Кремлем — це не вписувалося в централізовану структуру компартії. 28 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У виправдовувалося, що нічого такого не мало на увазі¹⁵⁰.

Окрім "партійних" повноважень Кон мав і радянські: 12 квітня постановою ВУЦВК він був призначений представником ВУЦВК при ВЦВК. Однак гостра негативна реакція на спробу зробити Кона представником ЦК КП(б)У в Кремлі мала, очевидно своїм наслідком

згортання роботи і по радянській лінії. Нам не вдалося прослідкувати якогось реального впливу чи навіть участі Кона в подальших українсько-російських відносинах. Його не залучали навіть до представництва інтересів України в Комінтерні, де відтепер Кон почав працювати. Свідченням його неучасті в українських справах можна вважати і його листа до Дмитра Лебеда від 7 червня 1922 р., у якому він скаржитися: "Ймовірно, з моменту переїзду до Москви я помер для України. Ні від кого ні слівця... Якби справи стосувалися лише особисто мене, я б змирився з цим, але ж і справа страждає"¹⁵¹.

Такі випадки, як з Коном, були винятком із правил — більшість діячів, яких відкликали з України, з головою поринали в нову роботу і українськими проблемами надалі не переймалися. Тим часом в Україні катастрофічно не вистачало кадрів, які б могли працювати в нових економічних умовах. Давалися взнаки головні причини кадрової проблеми — відкликання чи не допуск до посади "зіпсованих самостійністю" діячів та небажання працювати в Україні ще не "зіпсованих" як наслідок невизначеності посадових повноважень. Найбільш яскраво ця проблема виявилася у підборі керівних кадрів для ключового в умовах непу наркомату — фінансів.

Нагадаємо, що в Україні керівником фінансової галузі був уповноважений наркомату фінансів РСФРР при РНК УСРР, який мав своє управління. Він мав підпорядковуватися не лише московському центру, а й українському уряду. Фінансове питання в умовах ручного керівництва бюджетом (чи процесом надсилання грошових знаків в Україну, що точніше відображає реалії початку 1922 р., коли лише почало формуватися таке поняття як "бюджет") перетворювалося значною мірою на питання політичне. Про це прямо говорилося і в ухвалі політбюро ЦК КП(б)У від 2 січня 1922 р. "Звернутися в ЦК РКП(б) із зазначенням, що недостатнє фінансування України грошовими знаками поряд з переборами в промисловості викликає і політичні ускладнення"¹⁵². І от, в таких умовах було ухвалено рішення про відкликання уповнаркомфіну УСРР Миколи Туманова в Москву і не запропоновано нікого натомість.

Розуміючи ключову роль фінансового відомства в умовах поширення непу, українське керівництво ще з січня 1922 р. почало пропонувати кандидатури на цю посаду. Так, 13 січня, ймовірно, провівши попередні перемовини, політбюро ЦК КП(б)У вирішило "затвердити кандидатуру т. Шмідта та прохати ЦК РКП(б) відкомандирувати його на Україну по завершенню відпустки"¹⁵³. Не вийшло. 12 березня те ж політбюро вже наполягало на залишенні на посаді Туманова разом із зміцненням колеґії НКФ¹⁵⁴. Знову відмова. 25 березня, у потязі під час поїздки на XI з'їзд РКП(б), керманічі КП(б)У, "констатуючи, що ненормальний стан штатів

уповнаркомфіну веде до розпаду господарчої діяльності в Україні", знову вирішують "просити ЦК РКП прискорити вирішення питання про Уповнаркомфіну"¹⁵⁵. Своєю чергою ті діячі ЦК КП(б)У, що лишилися в Харкові, 3 квітня ухвалили рішення про висунення на цю посаду Олександра Новицького¹⁵⁶. 10 квітня політбюро ЦК КП(б)У запропонувало призначити на посаду уповнаркомфіну Торгулова¹⁵⁷, а 30 квітня — Володимира Ксандрова, який на той час працював заступником Власа Чубаря в УРНГ¹⁵⁸.

Результату усі ці звернення та пропозиції не мали. Ризик "розпаду господарчої діяльності" був для Кремля на порядок безпечнішим, аніж можлива перемога в Україні прихильників господарської автономії. Тому для України більшовицький центр підшукував таку кандидатуру на посаду уповнаркомфіну, ризик "зіпсування самостійністю" якої був би мінімальний і яка б не підтримувала наміри Харкова мати право на власну податкову та фінансову ініціативу.

Тим часом управління уповноваженого наркомфіну фактично не виконувало свої обов'язки. Секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь 11 травня телеграфував Михайлу Фрунзе та Дмитру Мануїльському, які перебували у Москві: "Стан апарату Уповнаркомфіну погіршується. Духовний не виявляє достатньої активності. Податкова кампанія може бути зірвана. Прискорте посилку Уповнаркомфіну"¹⁵⁹. Ще через два дні, тобто вже після створення комісії, Лебідь повторює: "Уповнаркомфін, можна вважати, не існує, на що ще раз звертаємо особливу увагу"¹⁶⁰. Тобто одним із завдань створюваної комісії ставало не лише визначення повноважень уповнаркомфіну, але й його кадрове формування. І ставлення з боку України та Кремля до цього питання багато в чому різнилося, як це вже показала робота комісії.

Уважний аналіз становища в управлінні фінансами в Україні спонукає до висновку, що кадрова пустота в Україні не була випадковою. Однією з її цілей було прагнення завадити формуванню в Україні державницьки налаштованого податкового на фінансового апарату. Це особливо актуально було в період, коли цей апарат ще не твердо став на ноги в самій РСФРР. Україна мала керуватися виключно російським зразком.

9. "Считайте наши недоразумения совершенно рассеянными"

Таким чином, з часу ухвалення звернення політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня ми бачимо наростання суперечностей і непорозумінь. Не знаходило підтвердження висловлене 6 березня 1922 р. у листі до Михайла Фрунзе твердження Молотова про те, що "повода к резко отрицательному настроению как вы сообщаете в ЦК КПУ, а также к каким бы то ни было разговорам об упразднении УССР, замене областью

абсолютно не маєтася"¹⁶¹. Ситуація не могла й надалі задовольняти українське керівництво. Тим більше, що блокуванням українських ініціатив справа не обмежувалася: Україна, у порівнянні з РСФРР, хронічно недофінансовувалася.

Врешті решт неодноразові звернення таки дали результат. Рівно через два місяці після офіційного звернення компартійного керівництва України до ЦК РКП(б) з пропозицією створити комісію по розгляду питань взаємин між республіками, вона таки була створена. Щоправда, ухвалене 16 березня на пропозицію Раковського рішення політбюро ЦК РКП(б) про винесення питання взаємин між РСФРР та самостійними республіками на розгляд пленуму ЦК РКП¹⁶² відклали в довгу шухляду — до появи сталінського плану автономізації та втручання у цю справу Леніна.

На початку ж травня українська делегація, очолювана Дмитром Мануїльським та Михайлом Фрунзе, перебувала в Москві. Перемовини з кремлівськими керманічами почали давати результат. Спочатку вдалося, як вже згадувалося вище, довести необхідність рахуватися з Україною у зовнішній політиці. А вже 10 травня Михайло Фрунзе телеграфував до ЦК КП(б)У та В. Ксандрова: "Попередніми перемовинами намічено створення комісії для встановлення взаємовідносин в господарській області. Завтра в Політбюро будуть постанови, пов'язані з цими питаннями, мабуть, буде рішення про створення цієї Комісії"¹⁶³.

Фрунзе не помилився. Політбюро ЦК КП(б)У, вислухавши Михайла Фрунзе, Дмитра Мануїльського, Якова Ганецького та Льва Карахана з питання "Про українські справи"¹⁶⁴, ухвалило рішення "створити комісію у складі: Сталін, Л. Б. Каменев, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР"¹⁶⁵. Комісію зобов'язали через два тижні розіслати письмове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу комісія мала у місячний термін, а її скликання було за М. Фрунзе¹⁶⁶. У рішенні підкреслювалося, що "ніякої зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні відміни чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося"¹⁶⁷.

Після створення комісії керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Здавалося б, вдалося зламати суворий централізм Кремля. Оптимізму додавали й ухвалені політбюро ЦК РКП(б) практичні доручення радянським органам влади. Було ухвалено "усім радянським органам дати директиву про необхідність суворо триматися основ політичної лінії, наміченої ЦК. Т.т. Рикову та Цюрупі доручити спостереження над виконанням даної директиви"¹⁶⁸. Мало того, українцям вдалося добитися особистої і чіткої підтримки Леніна цьому питанні: "*Частным соглашением с Ильичем принято решение об официальном*

выступлении при ближайшем удобном случае в духе намеченных решений и для рассеивания неблагоприятной для Украины атмосферы"¹⁶⁹.

Настрій, який панував у Кремлі, спонукав Фрунзе та Мануїльського телеграфувати до Харкова: "Считайте наши недоразумения совершенно рассеянными". При названих засадах створення комісії результати її роботи, здавалося б, не могли не бути на користь України. Адже вдалося донести і ствердити позицію України по багатьом пунктам. Одним із них став такий: "Для розсіювання помилкового уявлення про продовольче благополуччя України і для підтвердження необхідності асигнувань більш великих коштів, ніж до цього часу, ухвалено рішення про командировання в голодную губернію тов. Калініна"¹⁷⁰. Здавалося б, що форма та зміст у взаєминах між УСРР та РСФРР нарешті наблизяться до співпадіння. Але так лише здавалося: це завдання залишається актуальним і донині.

Робота комісії, більшість членів та голова якої були представниками України, справді сприяла розв'язанню ряду проблемних питань у взаєминах. Однак далеко не всі очікування справдилися, не всі результати роботи комісії були втілені в життя. Цілком можливо, що ситуація склалася б по іншому, якби не перший напад хвороби Леніна, який стався 25 травня. Вождь не встиг виступити на офіційному зібранні з обіцяною підтримкою України. А Сталіну вдалося відтермінувати затвердження результатів роботи комісії на вищому компартійному рівні: політбюро ЦК РКП(б) схвалило результати її роботи лише 10 серпня 1922 р. А вже 11 серпня була створена комісія оргбюро ЦК РКП(б) по встановленню взаємовідносин між РСФРР та радянськими республіками, діяльність якої мала протилежний вектор спрямування.

¹У Короткому курсі, зокрема, наголошувалося: "Когда вся территория Советской страны была очищена от интервентов, а задачи строительства социализма и обороны страны требовали дальнейшего укрепления союза народов Советской страны, на очереди встал вопрос о более тесном объединении Советских республик в едином государственном союзе. Надо было объединить все народные силы для строительства социализма. Надо было организовать крепкую оборону страны. Надо было обеспечить всестороннее развитие всех национальностей нашей родины. Для этой цели необходимо было еще больше сблизить все народы Советской страны". (История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Одобрен ЦК ВКП(б), 1938, М., 1946. — С. 248.)

²Перш за все це стосується праць періоду "відлиги": *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957; *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961; *Якубовская С. И.* Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962; .

- ³ Якубовская С. И. Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962. — С. 39.
- ⁴ Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки кризь призму 90-х" // Укр. іст. журн. — 1993. — №1. — С. 3.
- ⁵ Окрім газетних та журнальних статей з'явилися і монографії . Зокрема, українському періоду в діяльності Х. Раковського чимало місця присвячено у монографіях: *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990.; *Мельниченко В. Ю.* Християн Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К., 1992
- ⁶ Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.) // Укр. іст. журн. — К, 1992. — №1. — С. 115-124
- ⁷ Кульчицький С. В. "Автономізація радянських держав" // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — А-В. — К., 2003. — С. 22.
- ⁸ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков) 17-23 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 433-434.
- ⁹ Якубовская С. И. Строительство союзного советского социалистического государства в 1922-1925. — М., 1962, — С. 137-143
- ¹⁰ Пентковская В. В. Роль В. И. Ленина в образовании СССР // Вопросы истории. — 1956. — №3. — С. 14-15; *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 144-145; *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 100; *Манелис Б. Л.* В. И. Ленин — организатор Союза ССР // Советское государство и право. — 1962. — № 12. — С. 15.
- ¹¹ *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 103.
- ¹² Там само. — С. 105, 107.
- ¹³ *Чехович В. А.* Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик /1917-1922/. — К., 1986. — С. 76, 120, 137
- ¹⁴ *Марценюк Л. М.* Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918-20-ті роки). — К., 1997.
- ¹⁵ *Чехович В. А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Харків, 1995. — С. 6.
- ¹⁶ *Солдатенко В. Ф.* Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.) // Укр. іст. журн. — К., 2002. — №1. — С. 79-95; Його ж. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 404. — Арк. 1.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁹ Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. — 1922. — №1-2. — С. 35.
- ²⁰ Цитовано за: Гринштейн А. Главные этапы нашей денежной политики (Краткий обзор за пять лет) // Финансовый вестник. — 1922. — №7-8. — С. 12.
- ²¹ *Гринштейн А.* Главные этапы нашей денежной политики (Краткий обзор за пять лет) // Финансовый вестник. — 1922. — №7-8. — С. 12.
- ²² Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. — 1922. — №1-2. — С. 35.
- ²³ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. — Выпуск 1. — Х., 1921. — С. 68.

- ²⁴ Там само. — С. 64, 66.
- ²⁵ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (далі — Сборник постановлений ВУЦВК) 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Харьков, 1922. — С. 5-6.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 80.
- ²⁷ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 10.
- ²⁸ Там само. — С. 21.
- ²⁹ Там само. — С. 29.
- ³⁰ Там само. — С. 21.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 262. — Арк. 1.
- ³² Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Бюллетень №1 (10 декабря). — Х., 1921. — С. 12.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21-22.
- ³⁴ Там само. — Арк. 22.
- ³⁵ О мерах по упорядочению финансового хозяйства. Постановление от 4 января 1922 г. // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 138.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1247. — Арк. 8.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Арк. 15
- ³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 123.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 38.
- ⁴¹ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 161-162.
- ⁴² Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. Каталог. — М., 2000. — С. 136.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 39.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976; на с. 199-201, де йдеться про лютневий 1922 р. пленум ЦК КП(б)У, названа резолюція не згадується, хоча питання про Донбас було одним з основних на пленумі.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5. — Арк. 118.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 32.
- ⁴⁸ О подчинении инспекции РКИ Донбасса РКИ РСФСР // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 10.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 16.
- ⁵⁰ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 1. — Х., 1921. — С. 144.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 1.
- ⁵² *Курицын В. М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 146.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 40.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 48.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 51.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 51.

- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 35
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 101. — Арк. 127.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 9. — Арк. 36.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. — Ч. 3. — 15 лютого — 3 березня. — Ст. 93. — С. 91
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 176.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 29. — Арк. 37.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 32. — Арк. 169.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 170.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 172-172 зв.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 22 зв.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 21.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 23.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 32. — Арк. 21.
- ⁷² Там само. — Спр. 29. — Арк. 17.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 273. — Арк. 1.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 2 зв.
- ⁷⁵ Цитата з листа Орджонікідзе до Леніна знаходиться в примітках такого листа: Г. К. Орджонікідзе — Политбюро ЦК РКП(б), В. И. Ленину, В. Я. Чубарю, Д. З. Мануильському 10 января 1922 // Большевицкое руководство. Переписка 1912-1927. — М., 1996. — С. 233.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 3-4.
- ⁷⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 49.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 51-52.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 128
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 173
- ⁸¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 23 зв.
- ⁸² Там само. — Спр. 31. — Арк. 52
- ⁸³ Там само. — Спр. 29. — Арк. 45 зв.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 35. — Арк. 64.
- ⁸⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30, арк. 11 зв.
- ⁸⁶ Там само. — Арк. 80 зв.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17
- ⁸⁸ Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — Х., 1922. — С. 5.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1248. — Арк. 94.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 2.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 50.
- ⁹⁷ Там само. — Спр. 33. — Арк. 106
- ⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1-2, 5, 9, 15.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 40.

- ¹⁰⁰ Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, підтверджена VII Всеросійською партійною конференцією. 3 грудня 1919 // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920) Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 3.
- ¹⁰¹ Литвин В. І. Історія України. Підручник. — К., 2008. — С. 480; Кульчицький С. В. Народження радянського ладу // України і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. — К., 2004. — С. 31-33.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 49.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 73.
- ¹⁰⁴ О назначении тов. Приходько // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — К., 1922. — С. 331
- ¹⁰⁵ Письмо Сталина Ленину. 22 сентября 1922 // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №9. — С. 198.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 50.
- ¹⁰⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче и Крестьянского правительства, издаваемое наркоматом юстиции (далі — СУ РСФСР). — 1922. — №16. — Ст. 163.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 53.
- ¹⁰⁹ СУ РСФСР. — 1922. — №16. — Ст. 163.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 26.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 61.
- ¹¹² Там само. — Спр. 34. — Арк. 26
- ¹¹³ Там само. — Арк. 26 зв.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 65.
- ¹¹⁷ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. Каталог. — М., 2000. — С. 173.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 18.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99.
- ¹²⁰ Там само. — Арк. 99-99 зв.
- ¹²¹ Там само. — Арк. 99 зв.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 73
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99 зв.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 28.
- ¹²⁶ Вислів Раковського цитовано за: Письмо наркома по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерина в Политбюро ЦК РКП(б) о нарушении СНК Украины постановления о порядке заключения договоров советскими союзными республиками. 1 марта 1922 г. // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 65.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 38-39.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 52 зв.
- ¹²⁹ Письмо наркома по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерина в Политбюро ЦК РКП(б) о нарушении СНК Украины постановления о порядке заключения договоров советскими союзными республиками. 1 марта 1922 г. // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 65
- ¹³⁰ Курицын В. М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. — М., 1957. — С. 144.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 27-28.
- ¹³² ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.

- ¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 135.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 111.
- ¹³⁵ СУ РСФСР. — 1922. — №30. — Ст. 363-364.
- ¹³⁶ Там само. — Ст. 363
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1248. — Арк. 52.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 76 зв.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁴¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 99 зв.
- ¹⁴² Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 50-51.
- ¹⁴³ Там само. — Арк. 51
- ¹⁴⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 34.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 32. — Арк. 39.
- ¹⁴⁶ О назначении народного комиссара рабоче-крестьянской инспекции; О заместителе народного комиссара рабоче-крестьянской инспекции. // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 327.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 39 зв.
- ¹⁴⁸ Там само. — Арк. 66.
- ¹⁴⁹ Там само. — Арк. 70.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁵¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 132.
- ¹⁵² Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 1а.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 5г.
- ¹⁵⁴ Там само. — Арк. 50 зв.
- ¹⁵⁵ Там само. — Арк. 59.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 62.
- ¹⁵⁷ Там само. — Арк. 67.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁵⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 108.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 109.
- ¹⁶¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 173.
- ¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 28.
- ¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 31.
- ¹⁶⁴ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Том. 1. 1919-1929. — М., 2000. — С. 175.
- ¹⁶⁵ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 14; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 27.
- ¹⁶⁷ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918-1933 гг. — М., 2005. — С. 69.
- ¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 111.
- ¹⁶⁹ Там само. — Арк. 111.
- ¹⁷⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 28.